

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८०

विश्वेश्वरविरचितटीकासमेता

श्रीमच्छंकराचार्यकृता वाक्यवृत्तिः ।

वे० शा० रा० वैद्योपाह्वै रंगनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ।

सा च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशिता ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३७

ख्रिस्ताब्दाः १९१९

(अस्याः सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमाणकाटकम् (आ० ४८)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्या विश्वेश्वरविरचितटीकासमेतश्रीमच्छंकराचार्यकृतवाक्यवृत्तेः
पुस्तकं यैः परहितैकपरतया दत्तं तेषां नाम लिख्यते—
पुण्यपत्तननिवासिनां रा० रा० रामचन्द्रगोविन्द केळकर इत्येतेषाम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

विश्वेश्वरविरचितटीकासमेता

श्रीमच्छंकराचार्यकृता

वाक्यवृत्तिः ।

ब्रह्माहमेतन्मयि माति विश्वं श्रीमाधवप्राज्ञगुरोः प्रसादात् ।
अन्वर्थविश्वेश्वरपण्डिताख्यस्तस्याङ्घ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।

नमामि मगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥

परमकृपानिधिः श्रीमच्छंकराचार्यमगवत्पादस्तापत्रयार्कसंतप्तानामप-
रिमितजननादिसंसाराध्वश्रमपरिपीडितानामात्मज्ञानशिशिरमधुरजला-
काङ्क्षिणां विदूरशारीरकमीमांसाजलाशयगमनासमर्थानां वाक्यवृत्ति-
संज्ञकोपदेशप्रकरणप्रपापरिकल्पनेनान्तःशीतलतां विगतकेशतां [च]
संपादयंस्तत्राऽऽदौ प्रकरणश्रवणे प्रवृत्तानामधिकारिणामविघ्नेन ब्रह्मप-
तिपत्तितादात्म्यसिद्धये प्रकरणपरिपाठ्याऽद्वितीयबोधस्मरणपूर्वकं तन्न-
मस्कारस्यावश्यकर्तव्यतां द्योतयन्स्वयं नमस्कुरुते—

सर्गस्थितिप्रलयहेतुमचिन्त्यशक्तिं

विश्वेश्वरं विदितविश्वमनन्तमूर्तिम् ।

निर्मुक्तबन्धनमपारसुखाम्बुराशिं

श्रीवल्लभं विमलबोधघनं नमामि ॥ १ ॥

विमलबोधघनं नमामीत्यन्वयः । विगतो मलो यस्मात्सौ विमलो
विमलश्चासौ बोधश्च विमलबोधः स एव घनं मूर्तिः स्वरूपमिति यावत् ।
परमात्मनोऽविद्यारहिततया तद्विद्याकल्पितस्य घटादिदृश्यस्याभावेन
तदालम्बनरूपो मलो न विद्यतेऽतो विमलो निर्विषयो निर्विकल्पोऽद्वि-
तीयज्ञानमिति यावत् । नन्वद्वितीयबोधस्य मनसोऽप्यविषयत्वात्कथं
नमस्कारविषयतेत्यत आह—विश्वेश्वरमिति । अद्वितीयबोधस्य विश्वस्वा-

मित्वसंपादनाय शरीरस्वीकरणमेव नोपपद्यत इत्यत आह—अचि-
 न्त्यशक्तिमिति । शक्तिशब्देनात्र मायाऽभिधीयते । सा च बोधात्मनो
 ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वादिरूपेण चिन्तितुं नार्हतीत्यचिन्त्या । अचि-
 न्त्यत्वं मायायाः कथमिति चेदुच्यते । इयं तु स्वप्रबोधवाध्यत्वात्स्वप्नसदृशी
 भवति । युक्तिमिहींनप्रकाशत्वादस्या मायेति संज्ञा । इयमसती न भवति
 दृश्यमानत्वात् । न हि शशविषाणादिकमसद्वृश्यते । सती च न भवति
 कुतो बाध्यमानत्वात् । न हि सन्नसत्त्वा कदाचिद्बाध्यते । आत्मनो न हि
 भिन्ना भवत्यधिका न सत्ताव्यतिरेकेण तस्या मायायाः पृथक्सत्ताभा-
 वात् । न हि रज्ज्वामारोपितस्य सर्पस्य तद्भिन्नत्वं रज्ज्वाद्यभावे तद्दर्श-
 नात् । न तदभिन्ना च भवति कुतो जडत्वात् । न हि जडाजडयोरैक-
 रूपत्वं वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् । तन्नोभयात्मिका विरुद्धत्वात् । नेयं
 सावयवाऽनादित्वेन स्वकारणावयवाभावात् । न स्वकारणं ब्रह्म
 सावयवं भवति । नापि निरवयवा स्वकार्येषु सावयवत्वदर्शनात् । न
 ह्यङ्कुरादिकारणं बीजं निरवयवं भवति । तस्माद्विचाररमणीया विला-
 सिनीतुल्याऽसत्यभूतैः स्वकार्यविभ्रमैर्जीवं मोहयतीवातो मायाया
 अचिन्त्यत्वमिदं तु तस्या मायाया दूषणाय न भवति किं तु भूषणमेव ।
 एवंभूताचिन्त्यशक्तिवशाद्विमलबोधस्य शरीरस्वीकारोऽभ्युपपद्यत इति
 भावः । अद्वितीयबोधस्याचिन्त्यशक्तिवशाच्छरीरस्वीकरणे किं प्रयो-
 जनमित्याकाङ्क्षायां सार्वभौमस्येव विश्वस्वामित्वेन लीलाप्रयोजनं
 सूचितमपि लक्ष्मीकान्तत्वेन क्रीडाप्रयोजनं ज्ञापयस्तस्य विष्णुरू-
 पेणावस्थानमाह—श्रीवल्लभमिति । लोके तस्याः सकलमुन्दरीज-
 नस्य दृष्टान्तभूतसौन्दर्यवत्या इन्दिरायाः प्रसादादेव सुकृतिनां योगि-
 नामाकाशगमनपरकायप्रवेशनबहुरूपस्वीकारादिक्रीडा संभवति ।
 तथाच सति तस्या भर्तृबहुशरीरस्वीकारादिक्रीडा संभवतीत्यत्र किमु
 वक्तव्यमिति । शरीरस्वीकरणे क्रीडैव प्रयोजनमिति श्रीवल्लभश-
 ब्देनावगम्यते । ततो विमलबोधस्य श्रीवल्लभरूपेणावस्थानादपि
 नमस्कारविषयत्वमुपपद्यत एवेत्यर्थाह्वयते । ननु विश्वसद्भावे विश्व-
 स्वामित्वं क्रीडा च संभवतः । अतो विश्वं कुत उत्पन्नमित्याका-
 ङ्क्षायां विमलबोधादेव विश्वोत्पत्तिरिति वक्तुमचिन्त्यशक्तिवशात्तस्य
 निमित्तकारणब्रह्मरूपेणावस्थानमाह—विदितविश्वमिति । विदितं विश्वं
 सर्वं येन स तथोक्तः सर्वविदित्यर्थः । सर्वविदो जगन्निमित्तकारणत्वे

श्रुतिः—“ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपस्तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ” [मु० १ ख० १ म० ९] इति । अनुमानमपि, इदं विश्वं विशिष्टविज्ञानवत्पूर्वकं कुतो विचित्रकार्य-त्वाच्चित्रादिवदिति । यदा विमलबोध एवाचिन्त्यशक्तिवशात्स्वयंभूर्भूत्वा विविधाकाराकारितमायासाक्षी मवेत्तदा विश्वमुत्पन्नं स्यादिति वेदि-तव्यम् । ननुपादानव्यतिरेकेण केवलं निमित्तं कार्योत्पादकं न भवत्यत्र किमुपादानमित्यपेक्षायां विमलबोधस्यैवाचिन्त्यशक्तिवशाद्विश्वोपादा-नत्वमाह—सर्गस्थितीति । यथा लोके कुड्यादिकार्यस्य मृदाद्युपादाना-दुत्पत्तिस्तत्रैव स्थितिस्तत्रैव प्रलयश्च दृश्यते । तथा—“जन्माद्यस्य यतः ” [ब्र० सू० १ । १ । २] इति सूत्रे “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” [तैत्ति० ३ । १ । १] इति तद्विषयवाक्ये च ब्रह्मण एव सर्वभूतानामुत्पत्तिस्तत्रैव स्थितिस्तत्रैव लयश्च श्रूयते । अतो विमलबोध-स्यैव विश्वोपादानत्वं सिद्धमित्येवमर्थोऽवगम्यते । अत्र यथोर्णनाभि-जन्तुविशेषस्तन्तुत्पादने स्वयमेव निमित्तमुपादानं च भवति तथा विम-लबोधश्चेति कृत्वैकस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं च नोपपद्यत इति शङ्का न करणीया । यतो विश्वोपादानं विमलबोधस्ततस्तस्य तत्कार्यविश्वरू-पेणावस्थानमाह—अनन्तमूर्तिमिति । अनन्ता मूर्तयो देहा यस्य स तथोक्तः, विमलबोधस्य प्राणिरूपेणावस्थाने बन्धनप्रसक्तौ तां परिहर-न्नाह—निर्मुक्तबन्धनमिति । “ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सना-तनः ” [गी० १५ । ७] इति स्मृतेरात्मांशस्य मायामूढस्य जीवस्यै-वाविद्यातो बन्धो भवति न तु मायिकस्याद्वितीयस्य विमलबोधस्या-विद्यारहितस्य स्वमायया प्राणिरूपेणावस्थितस्य बन्धोऽस्तीत्यर्थः । एवं विमलबोधोऽचिन्त्यशक्तिवशाद्विश्वेश्वराद्यनेकरूपेण क्रीडमानोऽपि निर्मुक्तबन्धनश्चेत्तर्हि तस्यैवानेकरूपावस्थानमेव वरं तत्तत्सुखसमुद्भवा-न्नतु केवलस्वरूपेणावस्थानमित्याशङ्क्य तत्तत्सुखसद्भावस्य खण्डि-तत्वान्न तथेत्याह—अपारसुखाम्बुराशिमिति । अम्बुराशिरिवाम्बु-राशिः सुखमेवाम्बुराशिः सुखाम्बुराशिरपारश्चासौ सुखाम्बुराशि-श्चेति स तथोक्तः । “ आनन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ” [तैत्ति० ३-६-१] इत्यादिश्रुतिभ्यः आत्मन आनन्दरूपत्वावगमाद्वि-मलबोधस्यापरिमितानन्दरूपेणावस्थानमेव वरं तथाऽप्यनिर्वचनीयमाया-शक्तिवशात्स्वेच्छयैवानेकरूपेणावस्थानलक्षणा क्रीडा संभवत्येव ॥ १ ॥

एवं सर्वैर्वेदान्तैर्ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन च निर्दिष्टं गुरूपदिष्टं सोपाधिकं
निरुपाधि च ब्रह्मरूपमभिधाय नमस्कृत्य प्रतिपत्तिसिद्धये स्वगुरुनम-
स्कारं कुरुते—

यस्य प्रसादादहमेव विष्णु-

र्मध्येव सर्वं परिकल्पितं च ।

इत्थं विजानामि सदाऽऽत्मरूपं

तस्याद्ब्रह्मिपन्नं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ २ ॥

यस्य प्रसादादिति । आचार्यप्रसादादविद्यानिवृत्तौ तदविद्याप-
रिकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपाध्यवच्छेदापगमादुपाधिनिर्मुक्तघटाकाशवत्परिपू-
र्णतां प्रतिपद्य ज्ञात्वा स्वयमेव विष्णुत्वं विदित्वाऽऽह—अहमेवेति ।
तर्हि विश्वभ्रमाधिष्ठानत्वं तवास्ति किमस्त्येवेत्याह—मध्येवेति । ननु
जीवस्य विष्णुत्वमनुपपन्नं प्रत्यक्षविरोधादतो भावनामात्रं तदित्याश-
ङ्क्य नहि जीवो नाम कश्चित्परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरेकेणास्त्यतो ब्रह्मैव
स्वस्मिन्परिकल्पितमायया जीवरूपेण विवर्तते । तथाच सति तस्य
जीवस्य वेदान्तवाक्यश्रवणादिना ब्रह्मापरोक्षज्ञाने सत्यज्ञाननिवृत्त्या
तत्कार्यभूताब्रह्मत्वनिवृत्तौ सत्यां ब्रह्मत्वमुपपन्नं स्यादिति ममर्थं मनसि
निधायऽऽह—इत्थं विजानामीति । आत्मस्वरूपमहमित्थमहं ब्रह्मेत्य-
परोक्षतया जानामीत्यर्थः । नच ब्रह्मणोऽप्यवाङ्मनसगोचरत्वात्कथं
ज्ञानविषयत्वमिति वाच्यं फलव्याप्तित्वेन विषयत्वाभावेऽज्ञाननाशाय
वृत्तिव्याप्तेरपेक्षितत्वेनाखण्डाकारान्तःकरणवृत्तिविषयत्वात् । न च
जीवस्य ब्रह्मत्वे प्रत्यक्षविरोधः “ अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं—प्रकाशयति
तत्परम् ” [गी० ५-१५-१६] इत्यन्तेन भगवद्गीतायामज्ञानावृताद्ब्र-
ह्मानन्दादिरूपस्यात एव जीवत्वदुःखित्वादियुक्तस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तिः
स्यात् । यस्य जीवस्य पुनर्ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तं भवति तस्याद्ब्रह्मानन्दा-
दिब्रह्मरूपप्रकाशसद्भावेन ब्रह्मत्वोपपत्तिः स्यादिति कर्तुमेदेन ब्रह्मत्वानु-
पपत्त्युपपत्त्योः प्रतिपादितत्वात् । न ह्येकस्याज्ञानिनो ब्रह्मत्वानुपपत्त्याऽ-
न्यस्यापि तदनुपपत्त्या भवितव्यमिति नियमोऽस्ति ।

तथा चोक्तं वाशिष्ठे—

“ अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्याऽऽनन्दमयं जगत् ।

अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषः ” ॥ इति ।

अस्यार्थः—यथैकमेव जगदन्धापेक्षया तमोरूपेणावभासते । अनन्धापेक्षया प्रकाशरूपेणावभासते । एवमज्ञस्य दुःखराशिरूपेण जगद्भासते, ज्ञस्य तु तदेव जगत्सच्चिदानन्दमयं प्रकाशत इत्यतोऽज्ञस्य इष्टया ब्रह्मात्ममनुपपन्नमपि तत्त्वदृष्टया ब्रह्मात्ममुपपन्नमिति भावः । तद्विज्ञानस्य कादाचित्कत्वशङ्कां परिहरति—सदेति । मायिकदेहपातपर्यन्तं स्वरूपमनुभवामीत्यर्थः । अथ वा देहेन्द्रियादिपरिच्छिन्नत्वामिमानयुक्तस्य जीवस्यापरिच्छिन्नब्रह्माकारत्वमनुपपन्नं स चाभिमानो ब्रह्मापरोक्षज्ञानदाढ्यादेव निवर्तते । तच्च ज्ञानदाढ्यं “ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ” [ब० सू० ४ । १ । १] इत्यधिकरणन्यायेन चिरकालकृतवेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासादेव भवत्यतो देहादिपरिच्छिन्नत्वामिमाननिवर्तकब्रह्मापरोक्षज्ञानदाढ्याय सर्वदाऽऽत्मस्वरूपमनुभवामीत्याह—इत्थं विजानामि सदाऽऽत्मरूपमिति । सदा यावदज्ञानदाढ्यमित्थमहं ब्रह्मैवेत्यात्मरूपं स्वस्वरूपं विजानाम्यपरोक्षतयाऽनुभवामि । एतेन यस्य कस्यचिदपरोक्षज्ञाने जातेऽप्यपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नत्वविषयासंभावनाविपरीतभावनानिरासकतया ज्ञानदाढ्याय शमादियुक्तः सन्विजातीयप्रत्ययनिराकरणपुरःसरमहं ब्रह्मैवेति सर्वदाऽऽत्मचिन्तनं कुर्यादित्युक्तं भवति । अहमेव विष्णुर्मध्येव सर्वं परिकल्पितमित्यनेनापरोक्षज्ञानसद्भावः सूचितः । इत्थं विजानामि सदाऽऽत्मरूपमित्यनेनासंभावनानिवर्तकापरोक्षज्ञानदाढ्यं चास्तीति सूचितमतोऽस्य श्लोकस्यायमर्थः—यस्य गुरोः प्रसादादपरोक्षज्ञानं निःशेषदेहादिपरिच्छिन्नत्वामिमाननिवर्तकज्ञानदाढ्यं च निरन्तरानुभवेन सिद्धं तस्याङ्घ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यमिति । स्वस्य विष्णुत्वकथनं स्वकीयग्रन्थस्यानायासेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वप्रदर्शनार्थं गुरुत्कर्षार्थं च । नच स्तुत्यर्थं देहव्यतिरिक्तात्मनिष्ठस्य देहामिमानासंभवाद्देहनिबन्धनमूलकस्तुत्याद्यपेक्षानुपपत्तेः ॥ २ ॥

आचार्यवान्पुरुषो वेद [छा० ६-१४-२] इत्यादिश्रुतिभ्य आचार्याच्छिष्यस्य विद्यालामदर्शनाच्छिष्याचार्यप्रश्नोत्तररूपेणैव तत्त्वं निरूपयितुं प्रथमं तावच्छिष्यस्य लक्षणमाह—

तापत्रयार्कसंतप्तः कश्चिदुद्विग्नमानसः ।

शमादिसाधनैर्युक्तः सद्गुरुं परिपृच्छति ॥ ३ ॥

तापत्रयेति । तापत्रयशब्देनाऽऽध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकस्ताप

उच्यते । आत्मानं देहमधिकृत्य प्रवर्तत इत्यध्यात्मम् । अध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं चोच्यते । तत्संबन्धी ताप आध्यात्मिको व्याध्यादिः कामादयश्च । भूतानि पृथिव्यादीन्यधिकृत्य भवतीत्यधि-भूतमधिभूतशब्देनेन्द्रियगोचर उच्यते । प्राणिहिंसकाश्चोरव्याघ्रनका-दयोऽभिप्रेतास्तत्संबन्धी ताप उपप्लव आधिभौतिकः । अधिदैव-शब्देन—

“ दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्वीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।
चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्च करणाधिपाः ” ॥

इति निर्दिष्टा इन्द्रियाधिदेवता उच्यन्ते । तत्संबन्धी ताप उप-प्लव आधिदैविकोऽतिशीतोष्णवातवर्षादिः । अत्युग्रतापहेतुभूतग्रीष्मम-ध्यंदिनार्कवदसह्यत्वात्तापत्रयमेवार्कस्तेन संतप्तः । उद्विग्नमानस इति । व्याकुलितमना इहामुत्रार्थफलभोगाद्विरक्त इत्यर्थः । ननु विषयज-नितसुखस्यैव सर्वैः प्रार्थ्यमानत्वात्कथं तत्त्यागो घटत इति चेन्न कर्म-साध्यस्य कृत्यादेरिवानित्यत्वेन विषयसुखानामपि साधनपारतन्त्र्यक्ष-यिष्णुत्वदर्शनादल्पसुखापेक्षया बहुतरदुःखसंभवाच्च विषयसुखामासेभ्यो-युक्तिमतां विरक्तिरेव स्यात् । नच मिथुमिया पचनकरणाभाववन्मृगमि-या शाल्यादिकृष्यनारम्भकरणवन्मत्स्यग्रहे केशकण्टकादिसहितमत्स्या-दिकं गृहीत्वा हेयांशत्यागेनोपादेयांशग्रहणवद्विषयसुखस्य दुःखभूय-स्त्वेऽपि दुःखांशपरिहारेण च सुखपरिग्रहणमिति वाच्यम् । विषमिश्रितम-ध्वादिवद्दुःखपरिहारेण सुखग्रहणासंभवात्त्याग एव युक्तः । तर्ह्यत्र विषयसुखस्यानित्यत्वेन दुःखमिश्रत्वेन च त्याज्यत्वेऽपि “ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” “ अपाम सोमममृता अभूम ” [अथर्व०शि०३] इत्यादिश्रुत्या स्वर्गादिभोगस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् , यत्कृतकं तदनित्यमितियुक्त्यनुगृहीतदुःखमिश्रितत्वाभावाच्च तत्त्यागः कथमिति चेन्न । “ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-जितो लोकः क्षीयते ” (छा०८।१।६) इत्याद्युक्त्यनुगृहीतश्रुत्या स्वर्गादि-भोगस्यानित्यत्वप्रतिपादनात्क्षयिष्णुत्वानित्यत्वसातिशयत्वादिजनितदुः-खस्याप्यनिवार्यत्वात्तत्त्यागोऽपि युक्त एव । नित्यत्वप्रतिपादिकायाः श्रुतेः का गतिरिति चेत् “आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाव्यते” इत्यापेक्षिक-

नित्यत्वप्रतिपादनपरत्वात्तस्माद्गुणविधिसुखाद्विराग एव श्रेयान् । शमा-
दिसाधनैर्युक्त इति । शमादिशब्देन शमदमक्षान्त्यार्जवसमचित्तत्वादयोऽ-
भिप्रेताः । शमोऽन्तःकरणोपरमः । दमो बाह्यकरणस्याऽऽत्मज्ञानविरो-
धिबहिर्व्यापारोपरमः । क्षान्तिः परापराधेऽप्यविक्रिया । आर्जवमृजुमावः
कायवाङ्मनसामेकरूपता । समचित्तत्वं प्रियाप्रियप्राप्तिषु हर्षविषादरा-
हित्यम् । सद्गुरुं सम्यग्दर्शनरूपसंपन्नं वेदान्तशास्त्रपरिज्ञानिनं मोक्षकामः
सन्वेदान्तमहावाक्यतो विशेषतः स्वरूपजिज्ञासया परिपृच्छति । पृच्छ-
तीति पदं प्रणिपातसेवयोरुपलक्षणम् । तद्विद्धि प्रणिपातेन [गी०४।३४]
इति भगवद्वचनेन गुरुशिष्यलक्षणयोर्दर्शितत्वात् । ननु मोक्षसिद्धयर्थ-
मात्मविचाराय गुरुमुपसृत्य पटुं शिष्यः प्रवर्तते इत्युक्तमिदमनुपपन्नम् ।
अविप्रतिपन्ने निश्चिते वा न्यायो विचारो न प्रवर्तते किंतु विप्रतिपन्ने संदि-
ग्धे । अत्राऽऽत्मनि विप्रतिपत्तिर्नास्त्येवाहं कर्ताऽहं मोक्ताऽहं गच्छाम्यहं
तिष्ठामीति कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याकारेणानवरतमनुभूयमानत्वात् । प्रयोजना-
भावादपि न विचारमहति । न च तज्ज्ञानात्संसारनिवृत्तिः प्रयोजनमिति
वाच्यम् । कर्तृत्वादिरूपात्मज्ञानेन सह संसारावस्थानस्य दृष्टत्वेनोभयो-
र्विरोधाभावात् । न चानध्यस्तात्मविज्ञानात्तत्राध्यस्तस्य संसारस्य
निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । अध्यास एव दुर्निरूपत्वेन तदसंभवात् ।
नाहि कज्जलमुकुरयोरिव जडाजडयोरत्यन्तविलक्षणयोरात्मानात्मनोः
परस्परं तादात्म्यं संभवति । तस्माद्दध्यासनिरूपणादात्मनि संदेहाभावा-
त्संसारनिवृत्तिरूपप्रयोजनाभावाच्चाऽऽत्मविचाराय गुरुपसदनं न कर्तव्य-
मिति चेन्न । वस्तुतस्त्वात्मानात्मनोः परस्परतादात्म्याभावेऽत्यन्तविल-
क्षणयोर्दुर्घटकारिण्यचिन्त्यशक्त्यावृतत्वेन विवेकाभावे सत्यन्यस्मिन्न-
न्यारोपं कृत्वाऽहं मनुष्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो ममायं पुत्रः पशुरित्याद्याना-
दिमिथ्याव्यवहारः संभवतीदमेव प्रपञ्चस्याध्यस्तत्वम् । [अध्यस्तत्वं]
नाम यदुतान्यस्मिन्नन्यबुद्धिता । “अध्यासो नामातस्मिस्तद्बुद्धिरित्यवो-
चाम्” इति भाष्यकारैरुक्तत्वाद्दध्यासकारणभूतमायाया अनिर्वचनीयत्वेन
तत्कार्यभूताहंकाराद्यध्यासस्याप्यनिर्वचनीयत्वं विस्तरमयाद्वादीनामध्या-
सान्तरचतुष्टयमत्रानूद्य न निरस्तमिति द्रष्टव्यम् । सर्वेषां मतेऽप्यन्य-
स्यान्यधर्मावभासता न व्यभिचरति । नचान्यत्र सतः सर्पादेरन्यत्राऽऽरोपो
दृष्टोऽत्र त्वात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यासत्त्वेनान्यत्र सत्त्वाभावात्कथमध्यास
इति वाच्यम् । पूर्वदृष्टावभासमात्रस्यैवाधारोपोपयोगित्वं न तत्सत्य-

तायाः पूर्वदृष्टस्य सत्त्वाभावापराधेन भ्रमानुदयादर्शनात्स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यध्यासलक्षणं पूर्वदृष्टत्वमात्रस्यैवाध्यासोपयोगित्वे-
नाङ्गीकारात्तस्मात्पूर्वभ्रमजनितसंस्कारस्योत्तरोत्तरभ्रमजनकत्वं स्यात् ।
पूर्वभ्रमस्यापि ततः पूर्वभ्रमसंस्कारजनिरित्यन्धपरम्परयाऽनाद्यनिर्वाच्यां-
हंकाराद्यध्यासः संभवत्येव । मायिकस्याध्यासस्य दुर्निरूपत्वमलंकारा-
यैव । किंच “ सत्यं ज्ञाननमन्तं ब्रह्म ” [तै० २ । १ । २] “ आनन्दो
ब्रह्म [तै० ३ । ६ । १] “ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्च ॥ ” [श्वे० ६ । ११] “ निष्कलो निरञ्जनो निर्विकल्पो
निराख्यः ” “ असङ्गो ह्ययं पुरुषः [बृह० ४ । ३ । १५] ”
इत्यादिश्रुतयः कर्तृत्वभोक्तृत्वविवर्जितमद्वितीयजातिगुणक्रियाषडूर्मिष-
ड्भावादिदोषानुषङ्गरहितं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं सर्वव्यापिनं सर्व-
साक्षिणमात्मानं लक्षयन्त्यतस्तादृग्भूतात्मनः संदिग्धत्वात् । ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति [मु० ३।२।९] “ तरति शोकमात्मवित् । ” [छा० ७।१।
३] “ भिद्यते हृदयग्रन्थिः ” [मु० २।२।८] ” इत्याद्यनेकरूपश्रुत्या तदप-
रोक्षज्ञानाद्विधिना कल्पितस्य मिथ्याभूतस्य संसारस्य निवृत्तिसंभवात्सा-
धनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं वेदान्तवाक्यतः स्वात्मविचाराय गुरुमुपसृत्य तं
परिपृच्छतीत्येतदुपपन्नमेव । संसारिणां विषयलुब्धानां विषयार्जनरक्षण-
नाशेषु तापत्रयं संभवति । तेन तेन तापेन संतप्तानां तेषां मध्ये कश्चि-
देतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषङ्गवर्जनपुरःसरमीश्वरार्पणबुद्ध्याऽ-
नुष्ठितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तसगुणोपासनादिकर्मभिः प्रक्षालितान्तः-
करणो विषयाणां सुखाधिकतरदुःखहेतुत्वदर्शनादानित्यत्वाच्चोद्विग्नमा-
नसो भवति । ततः शमादिसाधनैर्युक्तः सन्बन्धनिवृत्त्यर्थमात्मविचाराय
गुरुं पृच्छतीति भावः । तापत्रयोद्वेगशमादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति
हेतुहेतुमद्भावो द्रष्टव्यः । तापत्रयार्कसंतप्तः कश्चिदुद्विग्नमानस इत्यनेन
विरक्तिहेतुप्रतिपादकोऽतःशब्दार्थो निर्णीतः । शमादिसाधनैर्युक्त
इत्यनेनाऽऽनन्तर्यार्थस्याथशब्दस्यार्थो निर्णीतः । सद्गुरुं स्वरूपविचाराय
परिपृच्छतीत्यनेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तमहावाक्यार्थविचारकर्तव्यता दर्शि-

ताऽतो ब्रह्मजिज्ञासाशब्दार्थो निर्णीतः । एवमनेन श्लोकेन “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” [ब० सू० १ । १ । १ ।] इति प्राथमिकाधिकरणन्यायो निरूपित इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

सद्गुरुं परिपृच्छतीत्युक्तं किं परिपृच्छतीत्याकाङ्क्षायां बन्धनिवृत्ति-
साधनं परिपृच्छतीत्याह—

अनायासेन येनास्मान्मुच्येयं भवबन्धनात् ।

तन्मे संक्षिप्य भगवन्केवलं कृपया वद ॥ ४ ॥

अनायासेनेति । न विद्यत आयासो यस्मिंस्तत्तथोक्तं येन मुक्तिसा-
धनेन । अस्मादितिपदेन भवबन्धनस्य प्रत्यक्षसिद्धं दुःखभूयस्त्वमुच्यते ।
भवबन्धनाद्भवः संसारः स एव बन्धनमिव बन्धनं तस्मान्मुच्येयं मुक्तः
स्यां तन्मुक्तिसाधनं संक्षिप्याविस्तीर्येदमिदमिति वदेत्यर्थः । येन संसा-
रान्मुक्तः स्यां तद्देत्युक्तं तत्र वक्तव्यं किं शुद्धात्मनः संसार आहोस्वि-
दहंकारात्मनः । नाऽऽद्यो द्वितीयाभावात् । न द्वितीयो लिङ्गभूताहंकारस्य
कुड्यादिवदचेतनत्वेन प्रवृत्त्यसंभवाच्च । तर्हि न कस्यापि संसार इति न
वाच्यं प्रत्यक्षापलापासंभवात् । तस्मात्प्रतीयमानः संसारः किंनिष्ठ
इति चेदुच्यते । वस्तुतस्त्वहंकारात्मनस्त्वदुक्तरीत्या संसारासंभवेऽपि
निर्विकारायस्कान्तसंनिधिवशादचेतनलोहप्रवृत्तिवत्केवलचैतन्यसांनि-
ध्यवशादेव देहेन्द्रियादियुक्ताहंकारस्य चिदाभासानुप्रवेशबलात्प्रवृत्ति-
रूपः संसारः संभवति । स च साभासाहंकारगतसंसारो मिथ्याज्ञानेनाऽऽ-
त्माहंकारयोर्भेदस्याऽऽवृत्तत्वेन तदविवेकात्साक्षिचैतन्ये रोप्यते । याव-
त्स्वरूपसाक्षात्कारादज्ञाननिवृत्त्या तदावरणापायो न स्यात्तन्निमित्था-
भूतोऽपि संसारोऽज्ञानिनां सत्य इव भातः सत्पुत्रभार्यादिषु नष्टेषु षुष्टे-
ष्वहमेव नष्टः पुष्ट इति स्वस्मिन्वाह्यधर्माध्यासद्वारा सुखदुःखशोकमोहा-
दिकं प्रयच्छत्येव । यथा मिथ्याभूतोऽपि रज्ज्वामारोपितः सर्पो
धावनपादभञ्जनभयकम्पादिहेतुर्भवत्येवं मिथ्यासंसारस्याप्यनर्थकारि-
त्वात्तन्निवृत्तिसाधनमन्वेषणीयमेवातः संसारस्यैवाभावाद्येन संसारान्मु-
क्तः स्यां तद्देति प्रश्नाऽनुपपन्न इति शङ्का प्रत्युक्ता । एतत्सर्वं देहेन्द्रियादयो
भावा इत्यादिश्लोकत्रयेणाऽऽचार्यास्तु तत्प्रव्यक्ती करिष्यन्ति ।

बोधामासो बुद्धिगतः कर्ता स्यात्पुण्यपापयोः ।

स एव संसरेत्कर्मवशाल्लोकद्वये सदा ॥

साक्षिणः पुरतो मातो लिङ्गं देहेन संयुतम् ।
 चितिच्छायासमावेत्ता जीवः स्याद्भावहारिकः ॥
 अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यप्यवभासते ।
 अवृत्तौ तु विनष्टार्था भेदे माति प्रयाति तत् ॥
 व्यापृतेष्विन्द्रियेष्व्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
 दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥
 आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः ।
 स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥
 सुप्तेऽहमि प्रदृश्यन्ते दुःखदोषप्रवृत्तयः ।
 अतस्तस्यैव संसारो न मे संसृतिसाक्षिणः ॥

इत्यौदिपूर्वाचार्यैः प्रतिपादितबहुग्रन्थस्तास्मिन्नर्थे प्रमाणमतः कल्पितसंसारनिवृत्त्यर्थं साधनप्रश्न उपपन्न एवेति सिद्धम् । अनेनापि जिज्ञासाक्षेपसमाधानं द्रष्टव्यम् । मुक्तिसाधनस्याप्यनायासविशेषणेन यज्ञज्ञानतपआदि ज्ञानोत्पत्तिसाधनं समस्तं निरस्तं स्यात् । “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” [ब्र० सू० ३ । ४ । २६] इत्यधिकरणन्यायेन यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पादकत्वमन्तरेण साक्षान्मुक्तिहेतुत्वासंभवाज्ज्ञानं त्वज्ञानविरोधित्वेन स्वतो मुक्तिसाधनमिति भावः । भगवच्छब्दप्रयोगेण “वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्” [म० गी० १५ । १५] इति वेदान्तार्थावित्पुरुषोऽहमेवेति भगवतोक्तत्वादाचार्यस्य भगवत्त्वं तात्त्विकमेवेति विदित्वाऽऽचार्यमुद्दिश्य हे भगवन्हे स्वामिन्हे महादेवेति परमेश्वरवाचकानि वचनानि शिष्येण वक्तव्यानीति ज्ञापयति । केवलं कृपया वदेत्यस्य गुरोः स्वरूपनिष्ठतया निरपेक्षत्वेन वृष्टप्रयोजनापेक्षाभावादुपदेशकारणं कृपैवेति मत्वा शिष्येणाऽऽचार्यकृपोत्पादकानि वचनानि वक्तव्यानीति ज्ञापयति ॥ ४ ॥

तुच्छसुखतत्साधनप्रश्नानपेक्षया संसारतापतप्तानां मुमुक्षूणां सर्वेषां परमानन्दप्राप्तिसाधनस्य पृष्टत्वात्तं प्रश्नमभिनन्दति—

साध्वी ते वचनव्यक्तिः प्रतिभाति वदामि ते ।

इदं तदिति विस्पष्टं सावधानमनाः शृणु ॥ ५ ॥

साध्वीति । विस्पष्टं वदामीत्यनेन स्पष्टत्वादित्थमाचार्यधर्म इत्युक्तम् । “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” [ब्रह्मसू०] इति

तृतीयाध्यायचतुर्थपादस्थं षड्विंशं परमार्थं सूत्रम् । तदर्थश्चैवं यथाऽ-
श्वस्य मङ्गलादावयोग्यत्वेऽपि रथादी विनियोगो योग्यत्वात्तथा ब्रह्मवि-
द्याऽप्ययोग्यत्वात्स्वजन्यफले कर्मानपेक्षाऽपि स्वोत्पत्तौ तदपेक्षैव पापक्ष-
यादिद्वारा तदपेक्षया योग्यत्वात् । “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन [बृह० ४ । ४ । २२]
इति विविदिषां विद्यां चोद्दिश्य यज्ञाद्याश्रमधर्ममात्रविधानाच्च । कथं
विधिरिति चेद्यज्ञादिनिष्ठविविदिषादिसाधनत्वस्यापूर्वत्वाद्विविदिषन्ती-
त्यस्य लेडन्तत्वाच्च । वेदाध्ययनं वर्णिनो धर्मः । यज्ञदाने गृहस्थस्य ।
तपो वानप्रस्थस्य । यतिनोऽनाशकं कर्तव्यतयोत्तराविरोधि । यद्वाऽनाश-
कमित्यत्रानुदरा कन्येतिवदलपार्थको नञ् । तथाच हितमितमेध्याशन-
मिति भिक्षुधर्मोऽयमित्येवं पूर्वैः क्षुण्णोऽयं पन्थाः । सावधानमनाः
शृण्वत्यनेनैकाग्रचित्तत्वं शिष्यधर्म इति सूचितम् । इदं तदिति ।
इदमेव मुक्तिसाधनमिति ॥ ५ ॥

तत्किमितिबुभुत्साभिमुखीभूताय शिष्याय तदेवाऽऽह—

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।

तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥६॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं वाक्यश्रवणजन्यं जीवब्रह्मतादात्म्यविषयमुम-
योरपि स एवाऽऽत्मा जीवस्य य आत्मा स्वरूपं स एव परमात्मनः
परमात्मनो य आत्मा स्वरूपं स एव जीवस्येति तदात्मा तस्य भावस्ता-
दात्म्यमेकत्वमित्यर्थः । तदेव विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथोक्तम् । तत्त्वम-
स्यादिवक्येन जीवब्रह्मतादात्म्ये प्रतिपादिते सति तत्प्रतिपादकवाक्यश्रव-
णजन्यं जीवब्रह्मतादात्म्यविषयं यज्ज्ञानमस्ति तदिदं मुक्तिसाधनमिति
भावः । तदिदमिति तस्यैव वाक्यज्ञानस्यैकत्वकरणजन्यत्वमुक्तम् । तत्त्व-
मस्यादिवाक्यस्यैव व्याख्यातत्वादस्य ग्रन्थस्य तयोरेकार्थत्वोपपत्तेः पूर्व-
मुक्तं भवबन्धनादित्यनेन बन्धनिवृत्तिकामोऽधिकारी सूचितः । इदानीं
प्रकरणस्य जीवपरमात्मतादात्म्यविषयः । तादात्म्यप्रकरणयोः प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभावः संबन्धः । मुक्तिः प्रयोजनमिति । अतो विषयप्रयो-
जनसंबन्धाधिकारिसद्भावात्प्रकरणानारम्भशङ्काऽपास्ता ॥ ६ ॥

एवं शिष्येण पृष्टमायासरहितमुक्तिसाधनं जीवपरमात्मनोस्तादात्म्य-

विषयं ज्ञानमित्युक्तमिदानीं तत्रानुपपत्तिं शिष्यश्चोदयति—

को जीवः कः परश्चाऽऽत्मा तादात्म्यं वा कथं तयोः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत्प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

जीवं परमात्मानं च न जानाम्यज्ञानतस्तयोस्तादात्म्यं कथं ज्ञायते परस्परविलक्षणयोर्जीवेश्वरयोः कथमैक्यं घटते । तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा तदज्ञातपदार्थतादात्म्यं कथं प्रतिपादयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एतानाक्षेपान्क्रमेण समाधानुमाचार्य आह—

अत्र ब्रूमः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि ।

यस्त्वं पृच्छसि कोऽहं मां ब्रह्मैवासि न संशयः ॥ ८ ॥

अत्र त्रयाक्षेपेषु प्राथमिकस्योत्तरत्वेन चैतन्यस्य जीवत्वं मत्वाऽऽह—
अन्यो जीवः क इति चेच्चेतनादन्यो जीवो नास्तीत्यर्थः । ननु तथाऽपि
चेतनस्य ज्ञेयस्याभावादज्ञातत्वं तथैवावतिष्ठत इत्यत आह—त्वमेवेति । चेत-
नस्य जीवत्वाभावेऽपि स्वव्यतिरिक्तान्तःकरणादिसाक्षित्वेन स्वस्यैवानु-
भवसिद्धत्वाज्ज्ञातत्वमस्तीति भावः । हिशब्दो हेत्वर्थे । वाच्ययोस्ता-
दात्म्यं न संभवतीति यतस्ततः कारणाल्लक्ष्ययोस्तादात्म्यं संभवतीति
कृत्वा नानुपपत्तिरित्यर्थः । तृतीयाक्षेपसमाधानेन चतुर्थाक्षेपस्यापि समा-
धानं जातमिति द्रष्टव्यम् । चेतनो जीव इत्युक्तं चेतनस्य जीवत्व उपपत्ति-
माह—यस्त्वं पृच्छसीति । अचेतनस्य पृष्टत्वानुपपत्तेर्जीवस्य चेतनत्वमुप-
पन्नमित्यर्थः । देहेन्द्रियादीनामपि चेतनसंनिध्याच्चेतनवद्वमासमान-
त्वमेव नतु चेतनत्वमपि तु तत्साक्षिणः । “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६ । ८
७] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृह० १ । ४ । १०] “अयमात्मा ब्रह्म”
[माण्डु० १ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मत्वाभ्युपगमाच्चेतनत्वं सिद्धमि-
त्येतदर्थं हृदि निधायाऽऽचार्य आह—ब्रह्मैवासीति । प्रथमप्रश्ने जीव-
परयोर्लक्षणस्य पृष्टत्वात्समाधानावसरे जीवस्यैव लक्षणमुक्तं न परस्येति
न शङ्कनीयं ब्रह्मैवासीत्यनेन देहेन्द्रियादिसाक्षिणश्चेतनस्य जीवस्य ब्रह्म-
त्वामिधानात्सर्वसाक्षी चेतनः परमात्मेत्युक्तमेव ॥ ८ ॥

शिष्यो गुरुवाक्यश्रवणानन्तरं पदार्थद्वयं सामान्येन विदित्वा स्फुटं
विविदिपुराचार्यमाह—

पदार्थमेव जानामि नाद्यापि भगवन्स्फुटम् ।

अहं ब्रह्मेतिवाक्यार्थं प्रतिपद्ये कथं वद ॥ ९ ॥

अद्यापि भगवत्येवमुक्तवत्यपि स्फुटं पदार्थमेव न जानाम्यतो वाक्यार्थं कथं प्रतिपद्येऽतस्तदर्थं पदार्थं स्फुटं वदेत्यन्वयः । अहं ब्रह्मेतिवाक्यार्थं कथं प्रतिपद्येऽतः पदार्थं वदेत्यनेन पदार्थज्ञानादर्वाचीनकाले वाक्यार्थज्ञानस्यासंभवात्पदार्थज्ञानमेव दृढी क्रियतामित्ययमर्थोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

“ मनुष्याणां सहस्रेषु ” [म०गी० ७३] इति भगवद्वचनान्मुमुक्षोः पुरुषस्य दुर्लभत्वात्प्रश्नानामात्मविषयत्वाच्च पुनः पुनः शिष्यप्रश्नैर्गुरोर्नोद्वेगः स्यात्किं त्वनुमोदनमेवातः शिष्यमात्मावगत्यर्थिनं बोधयितुं प्रथमं तावच्छिष्यस्य प्रश्नमनुमोदते—

सत्यमाह भवानत्र विगानं नैव विद्यते ।

हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिह ॥ १० ॥

अत्रास्मिन्नर्थेऽविप्रतिपत्तिमाह । इह तत्त्वमस्यादिवाक्ये पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थावगतिसाधनत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्याह—हेतुः पदार्थेति । यत एवमतो विगानं नैव विद्यत इति योजना ॥ १० ॥

तस्मात्तत्त्वंपदार्थो निरूपयितुं प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं निरूपणीयमिति न्यायेन प्रसिद्धं त्वमर्थं तावान्निरूपयति—

अन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षी चैतन्यविग्रहः ।

आनन्दरूपः सत्यः सन्निक नाऽऽत्मानं प्रपद्यते ॥ ११ ॥

अन्तःकरणेति । अन्तःकरणं बुद्धिस्तद्वृत्तिर्मनः । ‘अगमन्मे मनोऽन्यत्र’ इति तत्र मनसो धीवृत्तित्वप्रतिपादनादाचार्येण तद्वृत्तिग्रहणेनान्तःकरणस्यैव स्ववृत्तिसाक्षित्वं परिहृतम् । निरालम्बनज्ञानमेव तस्याविद्याकल्पितसाक्ष्यबलम्बनेनैव साक्षित्वं तथा सत्यादावेव निर्विकल्पकज्ञानरूपेणाऽऽत्मानि प्रतिपाद्यमाने न कस्यापि प्रतिपत्तिः स्यादतः स्थूलरुन्धतीदर्शनद्वारा मुख्यारुन्धतीदर्शनवदन्तःकरणसाक्षित्वेनाऽऽत्मानं प्रतिपाद्य तत्प्रतिपर्यनन्तरं साक्षित्वेनैव सिद्धमात्मानं निरालम्बनतया दर्शयति—चैतन्यविग्रह इति । अथ वा देहेन्द्रियादिसाक्षीति

वक्तव्ये किमन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षीत्युक्तशङ्कायां बुद्ध्या सहैव देहेन्द्रियसाक्षी प्रत्यगात्मा बुद्धितद्वृत्तिसाक्षी तु स्वयमेवेत्यभिप्रेत्य शुद्धात्मानं दर्शयति—चैतन्यविग्रह इति । चैतन्यं ज्ञानं विग्रहः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । इदानीं ज्ञानरूपत्वेनाऽऽत्मनो भोगसाधनावयवामावात्सुखाभावशङ्कायामाह—आनन्दरूप इति । “को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवाऽऽनन्दयाति” [तैत्ति० २ । ७ । २] “ सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसाऽऽवृतः । स्वस्वरूपं महानन्दं भुङ्क्ते विश्वविवर्जितः [कैवल्यो० १३] इति । “ आनन्दो ब्रह्म ” [तैत्ति० ३ । ६ । १] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । सुषुप्तः पुरुषः प्रबोधकं द्वेष्टि । प्रबुद्धश्च सुखमहमस्वाप्समिति कथयति । अतो युक्त्यनुमवाभ्यां चाऽऽत्मन आनन्दरूपत्वं सिद्धमित्यर्थः । तर्हि लोके ज्ञानानन्दयोः क्षणिकत्वदर्शनादात्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वे क्षणिकत्वेनानित्यशङ्कायामाह—सत्य इति । अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितज्ञानानन्दयोरेव क्षणिकत्वं न स्वरूपानन्दज्ञानस्य तस्यावस्थात्रयेऽपि सत्यत्वदर्शनात् । निरवयवत्वेन रूपरसादिरहितत्वात्क्रियाश्रयत्वाभावात्षड्भावविकाररहितत्वाच्च तस्य सत्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तस्वरूपे निःसंशयज्ञानोपायमुपदिशति—

सत्यानन्दस्वरूपं धीसाक्षिणं ज्ञानविग्रहम् ।

चिन्तयाऽऽत्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ॥१२॥

सत्येति । विज्ञानरूपस्यैवाऽऽत्मनः सत्यत्वमानन्दत्वं साक्षित्वं चेत्येतत्प्रदर्शनार्थं पूर्वोक्तश्लोकोक्तान्येव पदान्यनयाऽपि रीत्या पुनरुच्यन्ते विशेषणविशेष्यरूपेणैव ।

यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ।

साक्षित्वमपि बोद्धव्यमविकारितयाऽऽत्मनः ” ॥

इति ज्ञानस्यैव त्वंपदार्थत्वं वक्ष्यते । एवंभूतमात्मानमात्मतया चिन्तयाहामिति चिन्तयेत्यर्थः । नित्यं चिरम् । ‘ नित्यं चिदनुसंधिनः शोको न बाध्यते ’ इति वाशिष्ठवचनाच्चिन्तनीयमिति भावः । त्यक्त्वा देहादिगां

धियमिति । देहादावात्मबुद्धिं त्यक्त्वेत्यर्थः । धीसाक्षिणमित्यत्र धीशब्देन “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर्विधृतिर्हीर्षीर्भीरिति ते तत्सर्वं मन एव ” [बृ० १ । ५ । ३] इति श्रुतेः कामादि सर्वमपि गृह्यते ॥ १२ ॥

आत्मचिन्तनस्य देहाद्यात्मबुद्धित्यागपूर्वकत्वमुक्तं देहादावात्मबुद्धेश्चिरं निरूढत्वात्तस्यागो न घटत इति शिष्यस्याऽऽशयमाशङ्क्य देहादेरनात्मत्वदर्शनेन तदात्मत्वबुद्धित्यागो घटत इति मत्वा तस्यागाय देहादेरनात्मत्वं शिष्यस्य दर्शयति—

रूपादिमान्यतः पिण्डस्ततोऽनात्मा घटादिवत् ।

वियेदादिमहाभूतविकारित्वाच्च कुम्भवत् ॥ १३ ॥

रूपेति । पिण्डो देहोऽनात्मा रूपरसादिमत्त्वात् । रूपादिमत्त्वं सर्वेषां वस्तूनां प्रत्यक्षसिद्धमिति घटादिदृष्टान्तः । महाभूतविकारत्वं कुम्भस्यैव प्रत्यक्षसिद्धमिति कुम्भदृष्टान्तः ॥ १३ ॥

केवलपिण्डस्यानात्मत्वदर्शनमात्रेणाऽऽत्मचिन्तनं न घटते किं त्वात्मनः स्फुटपरिज्ञानेनापि भवितव्यमिति मत्वाऽऽत्मानं स्फुटं परिज्ञातुं तत्स्वरूपं वदेत्याचार्यमाह—

अनात्मा यदि पिण्डोऽयमुक्तहेतुबलान्मतः ।

करामलकवत्साक्षादात्मानं प्रतिपादय ॥ १४ ॥

अनात्मेति । अयमितीदंशब्देन पिण्डस्य दृश्यत्वेनाप्यनात्मत्वमुच्यते । अयं देहः पूर्वोक्तहेतुनाऽनात्मेति संमतश्चेद्भवतु नामानात्मत्वं देहस्य नैतावताऽऽत्मचिन्ता सिध्येत् । अतः करस्थामलकस्तु यथा प्रत्यक्षदृष्ट एवं साक्षादव्यवधानेनैवंभूतस्वरूपोऽहमित्यपरोक्षतया ज्ञातुमात्मानं प्रतिपादयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमन्तःकरणतद्बृत्तिसाक्षीत्यादिश्लोकोक्तमेवेदानीं स्फुटं प्रतिपिपादयिषुरादौ साक्षित्वेनाऽऽत्मानं प्रतिपादयति—

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तथा देहो नाहमित्यवधारय ॥ १५ ॥

घटद्रष्टेति । घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सन्सर्वप्रकारेण यथा घटो न भवति

तथा घटद्रष्टृवद्देहद्रष्टाऽपि नाहं देहः किं तु स्वदृश्याद्देहाद्भिन्न इत्यर्थः ।
अत्रायं प्रयोगः—देहद्रष्टा स्वदृश्यदेहाद्भिन्नो द्रष्टृत्वाद्घटद्रष्टृवदिति ।
श्रुतिरपि “ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति ” [बृ०
३।८।८] “ अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ ” [बृ०
३।८।११] इति ॥ १५ ॥

एवं घटद्रष्टृवद्देहद्रष्टृत्वेनाऽऽत्मानं दर्शयित्वेदानीमिन्द्रियस्य देहद्रष्टृत्वदर्शनात्तस्यैवाऽऽत्मत्वशङ्कायामिन्द्रियस्य साक्षिण एवेन्द्रियद्वारा देहद्रष्टृत्वं न साक्ष्यस्येन्द्रियस्येत्यभिप्रेत्य देहोक्तानुमानेन क्रमादिन्द्रियद्रष्टृत्वेनाप्यात्मानं दर्शयति—

एवमिन्द्रियदृङ्नाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ।

मनो बुद्धिस्तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

एवमिति । इन्द्रियदृङ्नाहं नेन्द्रियं किंतु स्वदृश्यादिन्द्रियाद्भिन्नः कुतो द्रष्टृत्वाद्देहद्रष्टृवत् । एवं मनआदिषु व्याख्येयम् । स्वस्वार्थग्रहणस्फुटाग्रहणादिरूपधर्माणामान्ध्यमान्द्यपदुत्वादीन्द्रियधर्माणां दृश्यत्वस्यानुभवसिद्धत्वाद्भ्रमिणोऽपि दृश्यत्वं सिद्धमिति भावः । तथाऽपि मनस एवेन्द्रियद्रष्टृत्वदर्शनात्तस्यैवाऽऽत्मत्वप्राप्तौ पूर्वाभिप्रायेण मनसो द्रष्टृत्वमात्मनो दर्शयति—मन इति । तस्य संकल्पविकल्पसंशयात्मत्वेन दृश्यत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः । एवं चेन्निश्चयात्मकबुद्धेरात्मत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—बुद्धिरिति । यथैक एव पुरुषः क्रियादिभेदेन पाचकादिसंज्ञक एवमन्तःकरणं संशयनिश्चयादिवृत्तिभेदान्मनोबुद्धिसंज्ञकं भवति । अतो बुद्धिसंज्ञकस्यान्तःकरणस्य निश्चयात्मकत्वेन क्षणिकत्वेन च दृश्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । अन चेष्टायामित्यस्माद्घातोः प्राणशब्द उत्पन्नः । अतश्चेष्टायामित्यनधर्मत्वात्तस्यैव साक्षित्वोपपत्तौ स एवाऽऽत्मा स्यादित्यत आह—तथा प्राण इति । तथा देहेन्द्रियादिवदनात्मोच्छ्वासात्मकस्य दृश्यत्वेनानुभवसिद्धत्वात् । सुषुप्तौ प्राणे सत्यपि विज्ञानस्याभावादचेतनत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु देहेन्द्रियादिसंघात एवैकैकस्य साक्षीत्यत आह—

संघातोऽपि तथा नाहमिति दृश्यविलक्षणम् ।

द्रष्टारमनुमानेन निपुणं संप्रधारय ॥ १७ ॥

संघात इति । तथा देहेन्द्रियादिवत्संघातोऽपि साक्षी न भवति ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः [भ० गी. १३।१

इति स्मृतेः संघातसाक्षित्वेन क्षेत्रज्ञस्य प्रतिपादितत्वासंघातस्य दृश्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । इत्थमुक्तमर्थं दृढीकुर्वन्सप्रमाणमुपसंहरति— इतीति । अत्रेवमनुमानं देहादिसंघातः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृको भवितुमर्हति कुतो दृश्यत्वात् । यो यो दृश्योऽसावसौ स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृको दृष्टः । यथा घटस्तथा चायं संघातो दृश्यस्तस्मात्स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक एवेति । एवं देहेन्द्रियादिसाक्षित्वेनाऽऽत्मा दर्शितः । देहेन्द्रियादीनामपि दृश्यत्वेनानात्मत्वमर्थादुक्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं दृश्यत्वेनैवाचेतनत्वे सिद्धे सत्यपि देहेन्द्रियादीनां प्रकारान्तरत्वेनाचेतनत्वं ज्ञापयंस्तद्विलक्षणतया चैतन्यविग्रहत्वेनाऽऽत्मानं प्रतिपादयति—

देहेन्द्रियादयो भावा हानादिव्यावृत्तिक्षमाः ।

यस्य संनिधिमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ १८ ॥

देहेति । अत्र मात्रशब्दोऽवधारणे । यस्य चैतन्यस्य संनिधिनैव देहादयो हानोपादानव्यापारक्षमाः समर्थाः स्युः सोऽहमित्यन्वयः । देहेन्द्रियादीनां चैतन्यसंनिध्यादेव हानादिसंसारव्यापार इत्यनेन तेषां शकटादिबद्धचेतनत्वं दर्शितम् ॥ १८ ॥

नन्वविकृतिचेतनसंनिधिमात्रेण बुद्ध्यादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेरचेतनबुद्ध्यादिप्रवृत्त्यनुकूलो विकारो वक्तव्यः । तथा सति “अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” [भ० गी० २-२०] इति स्मृतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

अनापन्नविकारः सन्नयस्कान्तवदेव यः ।

बुध्यादींश्चालयत्येव सोऽहमित्यवधारय ॥ १९ ॥

अनापन्नेति । प्रवृत्त्यनुकूलविकारान्तराण्योऽपि यथाऽयस्कान्तोपलः स्वसंनिधिवशालोहव्यापारहेतुस्तथा प्रत्यगात्माऽपि संनिधिवशाद्व्यापार एव सन्बुद्ध्यादिचलनहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु शकटः देरचेतनत्वं-चेतनस्य तद्भिन्नत्वं च दृष्टम् । कुतो देहादेरचेतनत्वं चैतन्यस्य तद्भिन्नत्वं च दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—

अजडात्मवदाभान्ति यत्सानिध्याज्जडा अपि ।

देहेन्द्रियमनःप्राणाः सोऽहमित्यवधारय ॥ २० ॥

सुषुप्तिमूर्च्छामरणावसरे देहादौ चैतन्यस्य व्यभिचारित्वाद्दृश्यत्वेनाचेतनत्वानुमानाच्चाचेतनत्वं दृष्टमेव । तथाऽपि देहादयश्चेतनस्य मिथ्यातादात्म्यापत्त्या चेतनवदाभान्ति । अतस्तयोश्चेतनाचेतनत्वं दृष्टमिति भावः ॥ २० ॥

स्वप्ने देहेन्द्रियादेर्द्रष्टृत्वाभावाच्च दृश्यत्वेनाचेतनत्वं युक्तम् । कुतो मनसोऽचेतनत्वमित्याह—

अगमन्मे मनोऽन्यत्र सांप्रतं च स्थिरीकृतम् ।

एवं यो वेद धीवृत्तिं सोऽहमित्यवधारय ॥ २१ ॥

अगमदिति । एतावन्तं कालं मे मनोऽन्यत्र गङ्गादौ गतं तत्स्मरणं त्यक्तम् । इदानीं स्थिरीकृतम् । संनिहितवस्तु विषयी करोतीति गमनागमनादिधर्मिणो मनसो दृष्टत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्मनसोऽचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ २१ ॥

मनसो धीवृत्तित्वादेव दृश्यत्वे सिद्धे सत्यपि वृत्तिमत्या धियो दृश्यत्वं नोपपद्यत इत्यत आह—

स्वप्नजागरिते सुप्तिं भावाभावौ धियां तथा ।

यो वेत्त्यविक्रियः साक्षात्सोऽहमित्यवधारय ॥ २२ ॥

स्वप्न इति । बुद्धिः स्वप्नजागरिते वेत्ति सुषुप्तिं तु न वेत्ति तत्र बुद्धेरभावात् । आत्मा तु त्रयं च वेत्ति तथा स्वप्नजागरितयोर्धियां भावं सुषुप्तावभावं च वेत्ति । अतो बुद्धिदृक्सद्भावाद्बुद्धेर्दृश्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । धियामिति बहुवचनेन बहुत्वात्तु बुद्धीनां साक्षिकत्वविकारित्वादिदमुच्यते(?) । नचाऽऽत्मनः सुषुप्तावभाव एव तदा स्वसत्तापरिज्ञानाभावादित्याशङ्क्य संकल्पविकृतिसाद्यनेकविकारित्वादनित्याया बुद्धेस्तत्राभावो युक्तस्तत्साक्षिणो निर्विकारत्वेन नित्यत्वादात्मनः सुषु-

पत्यादावपि सत्त्वं सिद्धमित्याभिप्रेत्याऽऽह — अविक्रियेति । अविक्रियपदे-
 नैव सुषुप्तावात्मनः सत्त्वप्रतिपादनात्साक्षात्पदं किमर्थमिति नाऽऽशङ्क-
 नीयम् । एतेनाविक्रियपदेनाऽऽत्मनोऽवस्थात्रये सत्त्वे प्रतिपादितेऽपि सु-
 षुप्तौ स्वसत्तापरिज्ञानाभावप्रयुक्तासरवमनिराकृतमतिक्रुत्वा तन्निवारणा-
 य साक्षात्पदम् । साक्षात्प्रकाशते स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः । अयमाशयः—
 सुषुप्तौ धीवृत्तेरभावेऽप्यात्मनः स्वयंप्रकाशकत्वेन वृत्त्यन्तरनिरपेक्षतया
 तस्य प्रकाशसद्भावात्सुषुप्तौ स्वसत्ताभावः सिद्ध इति । अथवा तत्र
 धीवृत्तेरभावेऽपि सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदिषमित्युत्थितस्य सुषुप्ति-
 गतसुखादिस्मरणदर्शनादननुभूते स्मरणाभावात् । कैवल्योपनिषदि मं०
 १३—सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति, इति ।
 वेदान्तसारे “एतावीश्वरप्राज्ञौ चैतन्यदीप्ताभिरतिसूक्ष्माभिरज्ञानवृत्तिभि-
 रानन्दमनुभवतः” इति च । विवरणम्—सुषुप्तावज्ञानं तु स्वसत्ता-
 कारेण सुखाकारेण साक्षात्कारेण च परिणमत इति च स्वानुभवा-
 स्तित्वप्रतिपादनात्सुषुप्तावज्ञानं सुखसाक्षात्कारेण परिणताज्ञानवृत्ति-
 प्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वेनाऽऽत्मनः स्वसत्तासाक्षात्कारस्य विद्यमान-
 त्वात्तत्र स्वसत्तापरिज्ञानाभावोऽसिद्ध इति वा साक्षात्कारपदार्थः । अथवा
 साक्षादित्यस्यायमर्थः । आत्मा त्रयं च वेत्तीत्युक्तमिदमनुपपन्नं जाग्रत्स्व-
 प्रयोर्बाह्याभ्यन्तरकरणवेद्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—साक्षादिति । इन्द्रिया-
 णां जडत्वेन स्वतःप्रकाशकत्वासंभवादात्मैव बाह्येन्द्रियान्तरिन्द्रियसा-
 पेक्षः सञ्जाग्रदवस्थां वेत्ति । स्वप्रमन्तःकरणवृत्तिद्वारा वेत्ति । सुषुप्तिमन्य-
 निरपेक्षतया साक्षाद्वेत्ति । तस्मादात्मैवावस्थात्रयेऽपि साक्षीति ॥ २२ ॥

एवं देहादेरचेतनत्वेनानात्मत्वमर्थादुक्तम् । तद्विलक्षणत्वेनार्थाच्चैत-
 न्यविग्रहमात्मानं प्रतिपद्य देहादेर्विलक्षणत्वेन सिद्धं चेतनत्वं सहृष्टान्त-
 मुदाहरति—

घटावभासको दीपो घटादन्यो यथेष्यते ।

देहावभासको देही तथाऽहं बोधविग्रहः ॥ २३ ॥

घटेति । अयमाशयः—यथादीपः स्वप्रकाशरूपत्वात्स्वावभास्याद्घटाद्वि-
 लक्षणत्वेन प्रकाशरूपो भवति एवं स्वावभास्याद्चेतनाद्देहाद्विलक्षणत्वे-
 नाऽऽत्मा बोधविग्रहश्चैतन्यस्वरूप इति यावत् । एतेनानुमानद्वयं सूचितम् ।
 विमतो देही स्वावभास्याद्देहाद्विलक्षणरतदवभासकत्वाद्दीपवत् । आत्मा

चेतन्यविग्रहो देहादिविलक्षणत्वाद्घटद्रष्टृवदिति । आत्मनश्चेतन्यवि-
ग्रहत्वे श्रुतिरप्यस्ति । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तैत्ति० २।१।१]
“ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृह० ३।९।२८]

“ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ”

[श्वेता० ६।११]

इत्याद्याः श्रुतयः । एतेन देहादेरचेतनत्वं चेतनस्य तद्भिन्नत्वं च कुतो
दृष्टमित्येतदपि निरस्तम् । आत्मनो देहादिविलक्षणत्वप्रतिपादनात् ॥ २३ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तानन्दरूपत्वेनाऽऽत्मा प्रतिपाद्यते—

पुत्रमित्रादयो भावा यस्य शेषतया प्रियाः ।

द्रष्टा सर्वप्रियतमः सोऽहमित्यवधारय ॥ २४ ॥

पुत्रेति । “ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ” [बृह० २।४।५]
इतिश्रुतिन्यायेन पुत्रवित्तादयो भावाः पदार्था यस्य द्रष्टुः शेषतया
संबन्धितयाऽनुकूलत्वेन प्रियाः स द्रष्टा सर्वप्रियतमः । सर्वेभ्यः पुत्रादिभ्य
उत्कृष्टप्रेमास्पदः । अत आत्मनो निरुपाधिकतयाऽऽनन्दस्वरूपत्वमनुम-
वसिन्द्रमित्यर्थः । द्रष्टा सर्वप्रियतम इति द्रष्टुः परप्रेमास्पदत्वेनाऽऽनन्दरूप-
त्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

इदानीं तस्यैव कालत्रयेऽपि परप्रेमास्पदत्वेनैव हेतुनाऽऽत्मनः क्रमप्राप्तं
सत्यत्वं दर्शयति—

परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ।

भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारय ॥ २५ ॥

परेति । अहं भूतकाले मा भूवामिति न किंत्ववश्यमभूवम् । कथं
मम भूतेऽवस्थानं नास्त्यनादित्वादात्मनस्तत्राप्यवस्थानमस्तीत्यर्थः । न
केवलं भूतकाल एव परप्रेमास्पदत्वं किंतु सदा भूयासमिति । सदेति
कालत्रये विवाक्षितमपि भूतकालावस्थानस्य प्रतिपादितत्वात्सदेत्यनेन
वर्तमानमविष्यत्कालयोर्ग्रहणम् । वर्तमानमविष्यत्कालयोर्हं स्यां काल-
द्वयेऽपि ममावस्थानेन भवितव्यमित्यर्थः । देहादेरनित्यत्वेन सर्वदाव-
स्थानाभावेऽप्यात्मनो नित्यत्वेन कदाचिदपि नाशासंभवादाद्यन्तशून्यस्य
मम सर्वदावस्थानं भवतीत्यर्थः । एवं कालत्रयेऽपि परप्रेमास्पदतया

प्रसिद्धो यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारयेत्यर्थः । असतः प्रपञ्चस्य परप्रेमा-
स्पदत्वाभावात्तस्य कादाचित्कप्रतिमानमन्तरेण कालत्रयेऽप्यवस्थाना-
संभवादात्मनः परप्रेमास्पदत्वात्कालत्रयेऽप्यवस्थानसंभवात्सत्यत्वं सिद्ध-
मित्यर्थः । आत्मसत्तानुप्रवेशेन तत्कल्पितानां सर्वेषां सत्ताप्रतीतिश्च
भवति न स्वत इत्यभिप्रायः । मा न भूवमित्यत्र माङ्गयोगादङ्गागमप्रति-
षेधः ॥ २५ ॥

एवमन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षीतिश्लोकोक्तमेवैतदन्तोः श्लोकैः क्रमा-
त्साक्षित्वेन चैतन्यविग्रहत्वेनाऽऽनन्दत्वेन सत्यत्वेन च करामलकवत्स्फुटं
प्रतिपाद्येदानीं फलितार्थस्य साक्षिणो बोधस्य तत्त्वमस्यादिवाक्ये
त्वमर्थमाह—

यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ।

साक्षित्वमपि बोद्धृत्वमविकारितयाऽऽत्मनः ॥ २६ ॥

य इति । साक्षितया लक्ष्यत इति साक्षिलक्षणः । उच्यत इति । तत्त्व-
मस्यादिवाक्य इति शेषः । नन्वविकारिण आत्मनः साक्षित्वाभावाद्वि-
कारं प्राप्तस्यैव तस्य साक्षित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—साक्षित्वमपीति ।
स्वाध्यस्तं सर्वं साक्षादन्यानपेक्षयेक्षते प्रकाशयतीति साक्षी । अधिष्ठान-
भूतस्याऽऽत्मनः स्वयंप्रकाशत्वेन तत्र कल्पितानां तत्प्रकाशेनैव प्रकाशः
सिद्धः । तदर्थमीक्षणक्रियाभयत्वप्रयासाभावाद्दीपवन्निर्विकारित्वेनैवाऽऽ-
त्मनः साक्षित्वं ज्ञानरूपत्वाद्बोद्धृत्वं च घटत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

देहेन्द्रियमनःप्राणाहंछतिभ्यो विलक्षणः ।

प्रोज्झताशेषषड्भावविकाररत्वंपदाभिधः ॥ २७ ॥

देहेति । त्वंपदेनाभिधीयत इति त्वंपदाभिधो यः साक्षिलक्षणो बोधः
सोऽनृतजडदुःखात्मकेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणो विसृष्टोऽत एव
प्रोज्झताशेषषड्भावविकारः परित्यक्तो जायतेऽस्तीत्यादिषड्भाववि-
कारः । अन्तःकरणद्वयविवक्षायां बुद्धिरेवाहंकारो मन एव चित्तम् । अ-
तोऽत्राहंकृतिशब्देन बुद्धिरुच्यते । मनःशब्देन चित्तमुच्यते ॥ २७ ॥

यद्यपि सत्यानन्दस्वप्रकाशत्वंपदार्थप्रतिपत्त्यैव पुरुषार्थसिद्धिस्तथाऽ-
प्युभयपदार्थज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनवाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्क्रमप्राप्तं
तत्पदार्थं प्रतिगद्यति—

त्वमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिन्तयेत्पुनः ।

अतव्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ॥ २८ ॥

त्वमिति । एवं निश्चित्येत्यन्तःकरणतद्दृतीत्यादिपूर्वोक्तत्वंपदार्थप्रति-
पादकवाक्यश्रवणमननाभ्यासवशात्त्वमर्थं निःसंशयं ज्ञात्वेत्यर्थः । तदर्थं
चिन्तयेदित्युक्त्वा पुनश्चिन्तयेदित्यत्रापि निःसंशयज्ञानपर्यन्तं पुनः पुन-
स्तत्पदार्थप्रतिपादकवाक्यश्रवणमननाभ्यासं कुर्यादित्युक्तं भवति । ननु
“ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” [तैत्ति० २ । ४ ।
१] इति श्रुत्या वाङ्मनसयोरप्यविषयत्वश्रवणात्कथं चिन्तयेदित्यत
आह—अतद्यावृत्तीति । तन्न भवतीत्यतदततो व्यावृत्तिरतद्व्यावृत्तिस्तद्ग-
पेण । अयमाशयः—इदं ब्रह्मेति शृङ्गग्राहिकया विषयीकृत्य चिन्तितुम-
शक्यत्वेऽपि “ अथात आदेशो नेति नेति ” [बृह० २ । ३ । ९] इति
श्रुत्या ब्रह्मणः कार्यकारणत्वादेः प्रतिषिद्धत्वात्कार्यकारणोपाधिप्रयुक्तं
जीवत्वमीश्वरत्वं सर्वज्ञत्वादिकं पारमार्थिकं न भवति किंतु मायिकमेवेति
विदित्वा कार्यत्वकारणत्वाद्दीर्घह्रस्वादिपरित्यागेन निषेधावधिभूतं स्वरूपं
चिन्तयेदिति । केवलमतद्यावृत्त्या स्वरूपपरिज्ञानासंभवात्तदर्थचिन्ता न
घटत इत्यत आह—साक्षाद्विधिमुखेनेति । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ”
[तैत्ति० २ । १ । १] इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थः ।
अयमभिप्रायः—“ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तैत्ति० २ । १ । १]
“ आनन्दो ब्रह्म [तैत्ति० ३ । ६ । १] ” इत्युक्ते ज्ञानानन्दादीनां
गुणत्वेन साक्षिकत्वेन प्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मण एकरूपत्वात्कथं तेषां ब्रह्मणां
गुणानां निर्गुणस्वरूपब्रह्मत्वमित्यनुपपत्तौ सत्यां लोके वृत्तिज्ञानानन्दा-
दीनां गुणत्वेन क्षणिकत्वेन च ब्रह्मत्वानुपपत्तावपि निर्विकल्पकज्ञानै-
कस्वरूपब्रह्मणोऽनृतजडदुःखात्मकशङ्काव्यावर्तकत्वेन सत्यत्वानन्दत्वयो-
रपि ब्रह्मस्वरूपेणैकीभूतत्वात्सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं वस्तु ब्रह्मेति जहद्-
जहलक्षणया वाऽनृतजडदुःखत्वादिविलक्षणं ब्रह्मेति वा । सत्यादिपद-
वाच्यत्वामावेऽपि लक्ष्यत्वोपपत्तेः “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै०
२ । १ । १] इत्यादि ब्रह्मस्वरूपलक्षणवाक्यैर्विधिमुखेनेतरविषयत्वम-
न्तरेणापि तदर्थं चिन्तयेदिति ॥ २८ ॥

एवं तदर्थचिन्तायामुपायद्वयमुक्तमिदानीमतद्यावृत्त्या चिन्तनार्थम-
ततो व्यावर्तयंरतदर्थं निरूपयति—

निरस्ताशेषसंसारदोषोऽस्थूलादिलक्षणः ।

अदृश्यत्वादिगुणकः पराकृततमोमलः ॥ २९ ॥

निरस्तेति । अविद्यमानभूततमोमल इति यावत् । तम इव तमोऽ-
ज्ञानं प्रकाशविरोधित्वात्तदपनोद्यत्वाच्च गुणतस्तमस्त्वमज्ञानस्य तदेव
मल आदर्शादिगतमलवदाश्रयमलिनीकरणात्तद्वर्धणापनोद्यत्वाच्च गुण-
तो मलः पराकृतस्तमोमलो यस्मिन्स तथोक्तः । अत एव निरस्ताशेषसंसा-
रदोषः । संसारः प्रवृत्तिः । दोषशब्देन रागादय उच्यन्ते 'दोषा
रागादयः स्मृताः' इति वचनाच्चिरस्तोऽशेषः संसारो दोषश्च यस्मिन्स
तथोक्तः । एतेन जीवाश्रयमिथ्याज्ञानतत्कार्यदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखानि च
ब्रह्मणो न सन्तीत्युक्तम् । किंचैतेन जीवस्यापि तदेकत्वज्ञाना-
न्मिथ्याज्ञानापाये "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरापायादपवर्गः" इति गौतमवचनाद्वागाद्यपायस्तस्मिन्सति
प्रवृत्त्यपायस्तस्मिन्सति जन्मापायस्तस्मिन्सति दुःखापायः स्यादित्यर्था-
त्सूचितं भवति । इदानीं प्रपञ्चान्तर्गतसर्ववस्तुवैलक्षण्येन निरूपयति—
अस्थूलादिलक्षण इति । स्थूलसूक्ष्मत्वलक्षणह्रस्वत्वदीर्घत्वादिलक्षणानि
लोके सर्ववस्तून्ययं तु न तथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्" [बृह०
३ । ८ । ८] इत्यादिश्रुतेः । पुनस्तमेव प्रपञ्चवैलक्षण्येन निरूपयति—
अदृश्यत्वादिगुणक इति । दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वादिगुणकः कार्यप्रपञ्चोऽयं
तु तद्रहित इत्यर्थः । "अदृष्टं द्रष्टु" [बृह० ३ । ८ । ११] इत्यादि-
श्रुतेः ॥ २९ ॥

एवमततो व्यावृत्त्या तदर्थं निरूप्येदानीं विधिमुखेन चिन्तनाय श्रुति-
निर्दिष्टं विधिस्वरूपं निरूपयति—

निरस्तातिशयानन्दः सत्यः प्रज्ञानविग्रहः ।

सत्तास्वलक्षणः पूर्णः परमात्मेति गीयते ॥ ३० ॥

निरस्तेति । निरस्ता मनुष्याद्युत्तरोत्तरशतगुणातिशया आनन्दा
यस्मिन्स तथोक्तोऽपरिमितानन्द इत्यर्थः । लोक आनन्दस्यानित्यत्वदर्श-
नादात्मन आनन्दरूपत्वेनानित्यत्वशङ्कायामन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तानन्द-
स्यैवानित्यत्वं न स्वरूपानन्दस्येत्याह—सत्य इति । नन्वानन्दस्य वेद्यत्वा-
त्कथं सत्यतेत्यत आह—प्रज्ञानविग्रह इति । स्वरूपानन्दस्य ज्ञानरूप-
त्वाज्ज्ञेयत्वानुपपत्तेः सत्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । लोके ज्ञानस्यानित्यत्वद-

शनादात्मनो ज्ञानरूपत्वेऽनित्यत्वं स्यादित्याशङ्कयामाह—सत्तास्वलक्षण इति । सत्तास्वलक्षणः सन्मात्रस्वरूपः । आत्मसत्ताया अपि घटादिवस्तुसत्तावत्पारिच्छिन्नतेत्यत आह—पूर्ण इति । घटादीनां स्वतः सत्तेव नास्ति किंत्वात्मसत्तासमवायात्सत्त्वमतः सर्वाधिष्ठानभूतायाः सत्ताया अपारिच्छिन्नत्वान्न तस्मिन्मायाकल्पितघटादिसमतेत्यर्थः । ननु सत्यानन्दस्वरूपिणं धीसाक्षिणं ज्ञानविग्रहमित्यत्र सत्यानन्दस्वरूपस्य प्रतिपादितत्वात्किमर्थं निरस्तातिशयानन्दः सत्यः प्रज्ञानविग्रह इत्यनेनापि पुनः पुनः प्रतिपाद्यत इति न पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं ममोभयत्र कथनस्य प्रयोजनत्वात् । जीवपरयोरैक्यं तूमयोरैकरूपत्वे संभवत्यतस्तयोरैकरूपप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं त्वंपदलक्ष्यत्वेन प्रतिपादितमिदानीं तत्पदलक्ष्यत्वेनेति न दोषः ॥ ३० ॥

एवं क्रमाच्छ्लोकद्वयेनातद्यावृत्त्या विधिमुखत्वेन च चिन्त्यत्वेन निरुपाधिकं ब्रह्म निरूप्य तन्निःसंशयज्ञानाय मायोपाधिकमेव षड्भूमिः श्लोकैर्दर्शयति । तत्रोपादानात्सर्वज्ञस्य विचित्रकार्यजगन्निमित्तकारणत्वानुपपत्तेः सर्वज्ञत्वादिलक्षणकथनेन तस्यैव जगन्निमित्तकारणत्वमर्थाज्ज्ञापयति—

सर्वज्ञत्वं परेशत्वं तथा संपूर्णशक्तिता ।

वेदैः समर्थ्यते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३१ ॥

सर्वज्ञत्वमिति । “ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ” [मु० १ । १ । ९] इत्यादिभिः “ पराऽस्य शक्तिर्विविधं व श्रूयते ” [श्वेता० ६ । ८] इत्यादिभिर्वेदैश्च यस्य सर्वज्ञत्वं परेशत्वं पूर्णशक्तित्वं च समर्थ्यते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणो निमित्तकारणत्व उपादानकारणं किमित्यपेक्षायां सर्वकार्यानुगतस्यैवोपादानत्वमिति दर्शयितुमात्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिपादनेनाऽऽत्मनः सर्वकार्यानुगममर्थादाह—

यज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतिषु प्रतिपादितम् ।

मृदायनेकदृष्टान्तैस्तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३२ ॥

यदिति । “ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ” [छा० ६ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाते “ कथं नु भगवः स आदेशो भवति ” [छा० ६ । १ । ३] इत्याक्षेपमवतार्य “ यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” [छा० ६ । १ । ४] “ मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ” (बृह० ४ । ५ । ६) इत्यादिश्रुतौ । यद्विज्ञानात्सर्वविज्ञानं मृदाद्यनेकदृष्टान्तैः प्रतिपादितं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यन्वयः । अयमभिप्रायः—श्रुत्युक्तमात्मज्ञानात्सर्वविज्ञानमात्मनः सर्वानुस्यूतत्वभावेन संभवति । अतः सर्वविज्ञानान्यथानुपपत्त्याऽऽत्मनः सर्वानुस्यूतत्वं सिद्धम् । तच्चानुस्यूतत्वमुपादानत्वमन्तरेण न संभवतीत्युपादानत्वं ब्रह्मण आक्षिपतीति । तथा सत्येवं प्रयोगो विमतं कार्यं स्वानुगतोपादानजन्यं भवितुमर्हति कुतः कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वमुक्तं भवति । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” (तैत्ति० ३ । १ । १) इत्यादिश्रुतिरपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वे प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

एवं प्रपञ्चब्रह्मणोः श्रुत्या कार्यकारणभाव उक्तः । किमर्थं तदुक्तमित्याकाङ्क्षायां तावत्प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वोक्तौ प्रयोजनमाह—

यदानन्त्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्तत्सिद्धये जगौ ।

तत्कार्यत्वं प्रपञ्चस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३३ ॥

यदिति । परमार्थतो देशकालाद्यभावे विकल्पितदेशकालवस्तुपरिच्छेदान्न ब्रह्मण आनन्त्यम् । ब्रह्मण आनन्त्यं नाम सर्वत्र सर्वदा सर्ववस्तुष्वधिष्ठानरूपेणानुस्यूतत्वमथवा ब्रह्मण आनन्त्यं नाम सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यत्वम् । इदं जगत्प्रतीतिकालेऽपि विमुक्ताविव संभवति । जगतां मायामयत्वेन परमार्थतः कदाचिदप्यभावात् । एकमेवाद्वितीयमित्यानन्त्यं प्रतिज्ञाय तस्याद्वितीयत्वसिद्धये प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वं श्रुतिर्जगौ तद्गानं कृतवती । प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वे श्रुतिसिद्धे सत्युपादानकारणकार्योर्भेदाभावाद्ब्रह्मण आनन्त्यं सिद्धमित्यर्थः । एतेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वकथनं ब्रह्मण आनन्त्यसिद्धयर्थमितिप्रयोजनमुक्तं नतु ब्रह्मज्ञानात्प्रपञ्चे नष्टे सति स्वयमेव ब्रह्मण आनन्त्यं सिद्धं भवति । तथाच सति प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वोक्त्या किं क्रियत इति न

शङ्कनीयम् । यद्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन रज्जुसर्पवदधिष्ठान-
ज्ञानापनोद्यत्वात्प्रपञ्चाभावे ब्रह्मण आनन्त्यं सिद्धमेव तथाऽपि प्रप-
ञ्चाधिष्ठानब्रह्मविचारासमर्थान्मुमुक्षुन्भेददृष्टीनुद्दिश्य भेदसूचके प्रपञ्चे
प्रत्यक्षसिद्धे सत्यपि ब्रह्मण आनन्त्यं सिद्धं भवति । श्रुत्या तयोः कार्य-
कारणभावस्य प्रतिपादितत्वात् । कार्यस्य कारणनित्यत्वादिति ब्रह्मा-
नन्त्यस्य श्रुतिसिद्धस्य सिद्धत्वज्ञापनार्थत्वात्कार्यकारणत्वोक्तेः । एवं
ज्ञापिते प्रपञ्चे सत्यपि ब्रह्मण आनन्त्यसिद्धौ सत्यां ब्रह्मणः सर्वाकार-
त्वान्मुमुक्षूणां ब्रह्मानन्त्यत्वेन स्वेषामेव सर्वाकारब्रह्मत्वं ज्ञातं स्यात् ।
ततस्तेषां प्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्मविचारसामर्थ्यं भवेत् । ततो विचारोत्पन्ना-
परोक्षज्ञानेनाज्ञाततत्त्वार्थभूते देहादिप्रपञ्चे नष्टे सति मुमुक्षूणामपरि-
च्छिन्नब्रह्माकारत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थाज्जायते ॥ ३३ ॥

इदानीं प्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्मविचारासमर्थान्मुमुक्षूनुद्दिश्य प्रपञ्चोपादा-
नस्य ब्रह्मणो विचार्यत्वं श्रुतिमूलं दर्शयति—

विजिज्ञास्यतया यत्र वेदान्तेषु मुमुक्षुभिः ।

समर्थयतेऽतियत्नेन तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३४ ॥

विजिज्ञेति । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” [तै० ३ । १ । १]
इत्यादिवेदान्तवाक्येषु मुमुक्षुभिरतियत्नेन विचार्यत्वेन समर्थयते ब्रह्म
विचारयितव्यमिति तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यन्वयः । अथ जगत्कारणं ब्रह्म
तद्विचारयितव्यमिति तदस्थलक्षणकथनार्थत्वेनापि कार्यकारणत्वोक्तेः
प्रयोजनमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

यद्यपि कार्यत्वदृश्यत्वादिहेतुना वाऽधिष्ठानज्ञानापनोद्यत्वेन वा प्रप-
ञ्चस्यासत्त्वे सति विजातीयभेदो ब्रह्मणि निरस्तः । तथाऽपि जीवानां
प्रपञ्चबिलक्षणत्वेन सजातीयत्वं सति तद्भेदनिरासः कथमित्यत
आह—

जीवात्मना प्रवेशश्च नियन्तृत्वं च तान्प्रति ।

श्रूयते यस्य वेदेषु तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३५ ॥

अथेति । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, ” [तै० २ । ६ । १]
इत्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मण एव जीवरूपेण कार्यकारणानुप्रवेशः
श्रूयते । तत्तदुपाधिभेदात्कल्पितभेदमन्तरेण स्वाभाविकभेदाभावात्स-

जातीयभेदो नास्तीति भावः । आत्मनः स्वाभाविकभेदोऽस्तीति वद-
न्वादी देवानांप्रियः प्रष्टव्य आत्मभेदः किं दृश्यो वाऽदृश्यो वा ।
आद्ये किमात्मना दृश्योऽन्येन वाऽन्यस्याचेतनत्वेन द्रष्टृत्वानुपपत्तेरा-
त्मनेति वक्तव्यं तथाच सत्यात्मदृश्यस्य श्वेतपीतत्वादिरात्मधर्मत्वम-
न्तरेण तद्दृश्यभूतपटादिधर्मवदात्मदृश्यस्य भेदस्याप्यात्मदृश्यभूतदेहादि-
धर्मत्वं वक्तव्यम् । नादृश्यात्मधर्मत्वमदृश्याश्रयधर्मस्तु द्रष्टृबोधवद्दृश्य
एव स्यात् । द्रष्टृबोधस्यापि दृश्यत्वाङ्गीकारे द्रष्टृर्दृष्टत्वमेव न स्यात् ।
इदं तु स्मर्तुमपि न शक्यम् । नह्येकस्य द्रष्टृत्वं दृश्यत्वं च संभवति ।
वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात्तस्मान्नाद्यः । तद्व्यात्मभेदस्त्वदृश्य इति चेद्ब्रूये,
अस्मत्सखो भवसि । आत्मभेदस्यादृश्यत्वे स एव नास्तीत्युक्तं भवति ।
ननु परं द्रष्टृर्भेदो दृश्यते तथाऽपि न प्रतीयत इति चेन्न । तत्सद्भावे
प्रमाणामावादात्मभेद एवासत्यः स्यात् । तस्मान्न द्वितीयः किं चाऽऽत्म-
भेदः किमात्मनोऽभिन्नो भिन्नो वा । अभिन्नश्चेदात्मव्यतिरेकेण पृथङ्नि-
रूपणासंभवादात्मन एकत्वमेव स्यान्नानेकत्वं भेदस्याऽऽत्मस्वरूपत्वात् ।
भिन्न इति चेत्तर्हि तद्भिन्नस्तत्त्वादिवदन्यधर्म एव स्यात् । न तद्द्रष्टृभूता-
त्मधर्मत्वं तस्मादात्मनि भेदगन्धो नास्त्येव । तथाऽपि निरवयवस्य निर्वे-
कारस्य निर्मूलस्याऽऽकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाद्युपाधिभेदेन यथा घटा-
काशो मठाकाश इत्यादिभेदभ्रान्तिः स्यादेवमुपाधिभेदाज्जीव ईश्वर
इत्यादिभेदव्यवहारो भवतीत्यलं विस्तरेण । नच तस्याऽऽत्मन एकत्वे
दाडिमादिफलवत्त्वान्तर्गतभेदः स्यादिति वाच्यम् । “स यथा सैन्धवघ-
नोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ” [बृह० ४।५।१३] “ एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म ” [छा० ६।२।१] “ नेह नानाऽस्ति किंचन ” [बृह० ४।
४।१९] इत्यादिश्रुत्या सैन्धवघनशार्करखण्डादिवदेकरसत्वप्रतिपाद-
नान्निरवयवत्वाच्च स्वगतनानात्वमात्मनो नास्तीत्यर्थः । ननु तर्हि ब्रह्मण
एव कार्यकारणानुप्रवेशाज्जीवरूपेणावस्थानेन तादात्म्याद्द्रष्टृत्वं स्यादि-
त्याशङ्क्य कार्यकारणोपाधिसंहतस्यांशवत्प्रतीयमानस्य जीवस्यैवाऽऽवि-
द्यको बन्धो भवति नासंहतस्येश्वरस्य “ भीषाऽस्माद्वातः पवते ”
[तैत्ति० २।८।१] इत्यादिना जीवनियन्तृत्वश्रवणादित्यभिप्रे-
त्याऽऽह—नियन्तृत्वं चेति । अयमाशयः—यथा शरावादिप्रतिबिम्बितस्य

सूर्यस्य व्योमस्थस्य च भेदाभावेऽपि प्रतिबिम्बगतचलनादिकं बिम्बे नाऽऽयाति एवं बुद्धिस्थचिदाभासरूपजीवगतरागद्वेषसुखदुःखात्मकं बन्धनं बिम्बभूते ब्रह्मणि नाऽऽरोहति । एवं शरावादिषु प्रतिबिम्बितेषु सूर्येषु मध्य एकस्य चलनमन्यस्य यथा न संभवति तद्वज्जीवानामप्येकस्य बन्धनमन्यस्य नाऽऽयातीति । किं च बुद्धिस्थचिदाभासस्य रागद्वेषसुखदुःखात्मकबन्धनं स्वाभाविकं न भवति किंतु तत्तायःपिण्डे दग्धत्वरोपवद्बुद्धिगतमेव रागद्वेषादिकमविवेकाच्चिदाभासे त्वारोप्यते । तथा सति केवलात्मनो नास्तीत्यत्र किमु वक्तव्यम् । न च नीरूपस्याऽऽत्मनः कथं प्रतिबिम्बमिति वाच्यम् । नीरूपस्याऽऽकाशस्य सनक्षत्रस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनादिति । अथवा ब्रह्मण एव जीवत्वे स्वस्यैव स्वयं नियन्तृत्वमनुपपन्नमतः को नियन्तेत्याकाङ्क्षायां सर्वज्ञत्वपरमेश्वरत्वादिलक्षणरहितस्य जीवस्य नियन्तृत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मण एवोपाधिभेदान्नियन्तृत्वमुपपद्यत इत्याह—नियन्तृत्वं चेति ॥ ३५ ॥

यत एवमतो जीवकृतपुण्यापुण्यमिश्रकर्मणां फलदातृत्वमपि तस्यैवेति श्रुतिषु श्रूयत इत्याह—

कर्मणां फलदातृत्वं यस्यैव श्रूयते श्रुतौ ।

जीवानां हेतुकर्तृत्वं तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३६ ॥

कर्मणामिति । फलमत उपपत्तेः । [ब्र० सू० ३ । २ । ३८] इत्यस्मिन्नधिकरणे कर्मण एव फलदातृत्वं कर्मणा पूजितस्य परमेश्वरस्य वेति संशयेऽपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदातृत्वमिति पूर्वपक्षं कृत्वाऽचेतनत्वात्पूर्वस्य फलदातृत्वानुपपत्तेः कर्मणा पूजितस्य परमेश्वरस्य कालान्तरदेशान्तरदेहान्तरमाविफलदातृत्वोपपत्तेरपूर्वकल्पनं मुधेति राञ्छान्तितम् । एवमेतदधिकरणे तद्विषयवाक्ये च

तेषामहं समुद्धर्ता सृष्ट्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ [म० भी० १२।७]

“ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु ॥ ” [म०गी० १६।१९]

इत्यादिस्मृतौ चाद्वयस्य परमेश्वरस्य कर्मफलदातृत्वं श्रूयते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यर्थः । न केवलं जीवानां कर्मफलदातृत्वं ब्रह्मणः किंतु कारयि-

तृत्वं च तस्यैवेत्याह—जीवानां हेतुकर्तृत्वमिति । हेतुकर्तृत्वं कारयितृत्वं तत्र श्रुतिः—“एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते ” [कौषी० ३।८] इति । उन्निनीषत ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति अधो निनीषतेऽधो नेतुमिच्छतीत्यादिश्रुत्या कारयितृत्वं श्रूयते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यर्थः । ननूपाधिभेदात्कारयितृत्वे सत्यपि ब्रह्मणः स्वांशजीवविषयोन्निनीषाऽधोनिनीषा च कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य यथा पितुः स्वाज्ञामनुवर्तमाने तामुल्लङ्घ्यवर्तमाने पुत्रे पुत्रत्वे समाने सत्यपि तयोर्व्यवहारतः प्रीतिर्द्वेषश्च संभवति तथाऽत्रापि परमेश्वरस्य स्वाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गे श्रद्धावति द्वेषवति च जीवे व्यावहारिकी प्रीतिर्द्वेषश्च संभवति । ततस्तत्प्रीतिर्द्वेषमूला जीवविषयोन्निनीषाऽधोनिनीषा च ब्रह्मण्युपपद्यत इति वेदितव्यम् । एवं मायोपाधिकब्रह्मणः सर्वज्ञत्वपरमेश्वरत्वादिलक्षणकथनेन निर्विकल्पब्रह्मणः परमेश्वरस्यैवौपाधिको भेदो विद्यत इति गम्यते । किंचैतच्छ्रवणलक्षणब्रह्मतादात्म्यज्ञानाज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वे सर्वज्ञत्वादिलक्षणं स्यादिति सूचितम् ॥ ३६ ॥

इदानीमुभयपदार्थप्रतिपादकवाक्यबलात्तत्त्वंपदार्थौ चिन्तयित्वा तत्र संशयादिराहित्यमवाप्य ततो वाक्यार्थं चिन्तयेदिति ममर्थं ज्ञापयन्नाह—

तत्त्वंपदार्थौ निर्णीतौ वाक्यार्थश्चिन्त्यतेऽधुना ।

तादात्म्यमत्र वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोः ॥ ३७ ॥

तत्त्वमिति । संसृष्टविशिष्टतादात्म्यवाक्यार्थेषु मध्ये निश्चितमर्थमाह—
तादात्म्यमत्रेति ॥ ३७ ॥

अत्र वाक्ये तादात्म्यमेवेति निश्चितत्वं कुत इत्यत आह—

संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ।

अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥ ३८ ॥

संसर्ग इति । अत्रास्मिन्वाक्यवृत्तिग्रन्थे तत्त्वमसिवाक्ये च नीलोत्पलमिति वाक्य इव मुख्यार्थस्वीकारेण विशेषणविशेष्यरूपसंसर्गवाक्यार्थोऽन्यतरूपविशिष्टवाक्यार्थो वा न संमत इष्टो भवति तत्र तु नीलगुणस्योत्पलपदार्थोत्पलद्रव्यस्य शुक्लपटादिव्यावर्तकतयाऽन्योन्यविशे-

षणविशेष्यभावसंसर्गार्थस्य वाऽन्यतरस्वरूपविशिष्टार्थस्य वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रमाणान्तराविरोधान्मुख्यार्थयोरेव वाक्यार्थत्वं संगच्छत एकवस्तुनिष्ठत्वादुभयोरत्र तु तदर्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वमर्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य वाऽन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य वा विशिष्टैक्यस्य वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाद्वाच्यार्थयोरैक्यं न संगच्छत इति तदुभयं न संमतमित्यर्थः । एतेनैव हेतुनाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपात्तिवाक्येऽपि वाच्ययोरहं ब्रह्मास्मीत्यर्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावसंसर्गवाक्यार्थो न संमतो विरुद्धत्वात् । किञ्च ब्रह्मणः सर्वगतत्वात्तदंशस्य जीवस्य तदन्तर्भूतत्वादपरोक्षत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादियुक्तोऽहं परोक्षत्वसर्वज्ञत्वादियुक्तं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मान्तःपातित्वेन भावनायां ब्रह्मविशिष्टो जीव इति विशिष्टैक्यब्रह्मस्वरूपत्वमिदमपि “ त्वं सर्वत्र स्थितो यस्माद्दहं पूर्णं त्वयि स्थितः ” इतिवदौपचारिकमेव स्यात् । अतो विशिष्टलक्षणवाक्यार्थाङ्गीकारेऽपि तत्त्वंपदार्थयोर्भेद एव प्रतीयते नैकत्वं कथं यथा तटाकस्थमहाजलपातितघटस्थाल्पजलस्य तटाकजलान्तर्भूतत्वेन तद्विशिष्टत्वेऽपि तटाकस्थत्वाद्याकारेण भेद एव प्रतीयते नैकत्वं तद्वदित्यर्थः । संसर्गविशिष्टयोः को भेद इति चेद्यदा नीलमुत्पलमित्युक्त उत्पलद्रव्यं श्वेतपीतादिभ्यो व्यावर्तयन्नीलपदव्यावर्तकत्वाद्विशेषणत्वेन संसृज्यते विशेष्येणोत्पलेन सह तद्वन्नीलगुणमपि वस्त्रादिभ्यो व्यावर्तयदुत्पलपदं विशेष्यं नीलपदेन विशेषणेन सह संसृज्यते तदा विशेषणविशेष्यभावः संसर्गः । यदाऽन्योन्यव्यावृत्तिमनपेक्षयैव संसृष्टपदार्थः प्राधान्येन नीलविशिष्टमुत्पलं दण्डविशिष्टो देवदत्त इत्यन्यतरविशिष्टोऽन्यतरार्थस्वीकारस्तदा विशिष्ट इति विशिष्टानुगुण्येन संसृष्टविशिष्टवाक्यार्थयोर्भेदः । तदुभयमत्र विरुद्धत्वान्न संमतमित्युक्तम् । किं च तदर्थस्वीकारे—

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ” [मुण्ड० २ । २ । ८] इति ।

“ स वा अयमात्मा ब्रह्म ” [बृह० ४ । ४ । ५] “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुण्ड० ३ । २ । ९] “ तरति शोकमात्मवित् ” [छा० ७ ।

३] इत्यादिश्रुतयो नोपपद्येरन् । तस्माद्द्वौ विदुषां न संमतौ किंतु विरुद्धांशत्यागपुरःसरमविरुद्धवस्तुतादात्म्यरूपवाक्यार्थः संमत इत्याह—
अखण्डैकरसत्वेनेति । अखण्डैकरसत्वं नामाहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवाहमस्मीति व्यतिहारेणाखण्डैकरसवस्तुत्वप्रतिपत्तिः । अत्र श्रुतिः “ त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते, अहं वा त्वमसि ” इति वाशब्दद्वयमेवकारार्थे । केवल्योपनिषदि “सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत्” [कै० १६] इति श्रुतिः ।

अहं त्वं त्वमहं देव दिष्ट्या भेदोऽस्ति नाऽऽवयोः ।

दिष्ट्या मत्तामसि प्राप्तो दिष्ट्या त्वत्तामहं गतः ॥

तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं शिवात्मने ।

नमो देवादिदेवाय पराय परमात्मने ॥

इति वाशिष्ठे प्रह्लादवचनम् । पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयो-
र्विशेषणविशेष्यभावः प्रत्यगात्मलक्षणयोर्लक्ष्यलक्षणभाव इति संबन्ध-
त्रयेणाखण्डार्थे बोधनीये किमिति विशेषणविशेष्यभावो निषिध्यत इति न शङ्कनीयम् । परम्परयाऽखण्डार्थापकारत्वेनाङ्गीकारात् । कथं सामाना-
धिकरणविशेषणविशेष्याभ्यामेकत्वे प्रतिपादिते सति तस्मिन्नर्थेऽनुपपत्तिं
दृष्ट्वा पश्चाद्विरुद्धांशत्यागेनोभयानुगताविरुद्धचैतन्यमात्रांशस्वीकारे-
णाखण्डैकरसवाक्यार्थस्वीकारात्संसर्गस्योपकारकत्वम् । नच तर्ह्यहं
ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवाहमस्मीत्यखण्डार्थेऽङ्गीकृतेऽप्यहंशब्दार्थत्वेन च युष्मत्प-
क्षेऽपि भेदः प्रतीयत इति मन्तव्यम् । शिरोव्यतिरेकेण राहोरभावेऽपि
राहोः शिर इत्यत्र षष्ठ्या स्वस्वामिभावप्रतीतिद्वारा यथा भेदः प्रतीयते
घटः कलशः कुम्भ इत्यतो भेदाभावेऽपि शब्दमात्रेण भेदभ्रम इति
संतोष्यम् । विद्वच्छब्देनोपक्रमोपसंहारादिभिः षड्विधतात्पर्यलिङ्गैः ।

“ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ” ॥

वेदान्तानां सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितस्वमात्रपरत्वं ज्ञात्वे-
दृशावलोकमन्तरेण स्वानुभवमात्रनिष्ठा न संभवत्यत एवोच्यते तेषाम-
खण्डार्थ एव संमतो नान्य इत्यर्थः । अथवा संसर्गो वेति श्लोकस्यैवमर्थः—
वर्णानां समूहः पदमिति हि पदलक्षणमाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावतां

समूहो वा वाक्यमिति हि वाक्यलक्षणम् । तथा च सत्यमिहितान्वय-
वादिनां वेदान्तिनां मते देवदत्त गामानय शुक्लदण्डेन पुत्रस्ते जात इति
वाक्यात् “तत्त्वमसि” (छा० ६।८।७) “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १।-
४।१०] “अयमात्मा ब्रह्म” (बृह० २।५।१०) इत्यादिमहावाक्येष्वपि
स्वस्ववाचकपदैरभिहितार्थानां पदार्थानामन्योन्याकाङ्क्षापूरणयोगत्वेन
संसर्गो वाक्यार्थो वर्णनीयः । अतः कथं तादात्म्यमत्र वाक्यार्थ इत्युक्तमि-
त्याशङ्क्य तत्त्वमस्यादिपदानामखण्डैकरसचैतन्यपर्यवसायित्वेन पदार्थ-
भेदाभावात्संसर्गो वाक्यार्थो न संभवति । संसर्गस्य पदार्थद्वयनिष्ठत्वात् ।
अतोऽन्यत्र वाक्यान्तरे पदार्थबाहुल्यसंभवात्संसर्गः संभवति । अत्र त्वे-
कार्थपर्यवसानात्तादात्म्यमेव वाक्यार्थः संमतो विदुषां नान्यदित्यर्थाभि-
प्रायेणोत्तरमाह—संसर्गो वेति श्लोकस्यावतारिकाव्याजेन श्लोकार्थः
स्पष्टीकृतः । नच पदार्थानां संसर्गस्य वाक्यार्थत्वात्पदार्थभेदाभावे
वाक्यार्थो न स्यादिति शङ्कनीयम् । किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिलक्षणवा-
क्यार्थापेक्षया कल्पितभेदोपपत्तेः । तस्मान्द्धान्त्या संसर्गं प्रतीयमानेऽपि
विरुद्धांशपरित्यागेनोभयानुगतचैतन्यमात्रपर्यवसानात्परमार्थतस्तादा-
त्म्यमेव वाक्यार्थस्तथैव विशिष्टार्थोऽपि न संभवति पदार्थभेदाभावात् ।
दण्डी देवदत्तः शुक्लः पट इत्यादौ दण्डदेवदत्तादिपदार्थभेदस्य विद्य-
मानत्वादन्यतराविशिष्टान्यतरार्थस्वरूपविशिष्टवाक्यार्थः संभवति ।
अत्र तु न तथेत्याह—विशिष्टो वेति । अतः संसर्गविशिष्टवाक्यार्थयोर-
न्यतरन्न संभवति । किंतु तादात्म्यमेव वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः ।
“एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” [छा० ६।२।१] “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
इह नानेव पश्यति” (बृह० ४।४।१९) “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुद-
रमन्तरं कुरुते अथ तस्य मयं भवति” [तैत्ति० २।७।३] “शिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यन्ते” [माण्डू० १।७] “द्वितीयाद्वै मयं भवति” [बृ०
१।४।२] “तत्र को मोहः कः शोकः” [ईशा० ७] “एक एव
हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः” [ब्रह्मविन्दू० १२] “एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” [श्वेता० ६।११] इत्याद्यनन्तश्रुतयः
सत्याखण्डैकरसवाक्यार्थ एवोपपद्येरन् । अत इदमेव विदुषां मतम् ॥३८॥

इदानीं विद्वत्संमतत्वेनोक्तमेव स्पष्टी करोति—

प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।

अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥ ३९ ॥

प्रत्यगिति । अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेन प्रत्यक्त्वं प्राप्तो यो बोधस्त्वंपदलक्ष्यत्वेनाऽऽभाति स्वयं प्रकाशते सोऽद्वयानन्दलक्षणोऽद्वयानन्दरूपस्तथाऽद्वयानन्दरूपश्च तत्पदलक्ष्यत्वेन स्वयंप्रकाशमानोऽद्वयानन्दरूपः परमात्मा च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः । प्रत्यग्बोधेनैकमभिन्नं लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । नन्वानन्दबोधयोः कथं ताद्वात्म्यमुपपद्यत इति चेन्न विरोधः । आत्मनो बोधाऽनन्दस्वरूपत्वात् । अस्तु तर्ह्यद्वयानन्दबोधः प्रत्यगानन्दबोध इति किमिति नोच्यत इति । तत्रायमभिप्रायः—बोधनरूप आत्माऽन्तःकरणावच्छिन्न आत्माद्वितीयत्वेन दुःखभयाद्यभावाद्दृश्यन्तराभावेन बोधस्फुरणामावे सत्यानन्दरूपेणावतिष्ठत इत्यत उभयोरैकरूपत्वाद्युक्तैक्ये न कदाचिदनुपपत्तिः(?) । संसर्गविशिष्टपक्षे प्रत्यक्षविरोधाद्वाच्योरैक्यमौपचारिकमेव स्यात्तच्च श्रुतिविरुद्धमित्युक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं लक्ष्यार्थयोरत्यन्तैक्यज्ञाने सति किं स्यादित्यत आह—

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ४० ॥

इत्थमिति । अन्योन्यतादात्म्यं परस्परतादात्म्यं द्वयोरपि स आत्मा तदात्मा तत्पदार्थस्य चाऽऽत्मा स्वरूपं स एव त्वंपदार्थस्य । एवं त्वंपदार्थस्य य आत्मा स्वरूपं स एव तत्पदार्थस्य तस्य भावस्तादात्म्यं तस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानं तद्यदा भवेत्तदैवाब्रह्मत्वमहं मनुष्य इति सद्वितीयत्वेन कर्तृत्वमोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वं त्वमर्थस्य प्रत्यगात्मनो व्यावर्तेत । हिशब्दो हेत्वर्थे ॥ ४० ॥

ब्रह्म तु स्वस्य स्वयं परोक्षं न भवति किंत्वब्रह्मत्वविशिष्टप्रत्यगात्मन एवेति यतोऽतस्तस्याब्रह्मत्वव्यावृत्तौ ब्रह्म परोक्षमपि व्यावर्तेतेत्याह—

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥ ४१ ॥

तदर्थस्येति । तत्त्वमर्थयोरेकत्वज्ञानात्तदज्ञानसंभूतपारोक्ष्याब्रह्मत्वयो-
र्व्यावृत्तिः स्यादित्यर्थः । किं तत इति । ततः परं किंरूपेणावतिष्ठत
इति शिष्यप्रश्नः । पारोक्ष्याब्रह्मत्वव्यावृत्त्यनन्तरं पूर्णत्वं प्रत्यक्त्वं
चोभयमपि व्यावर्तेत वा नो वेति प्रश्नाभिप्रायः । आचार्यस्तु शिष्या-
मिप्रायं ज्ञात्वोत्तरं वक्तुमाह—शृण्वति । स्वभावत एव पूर्णस्याऽऽत्मनः
स्वाविद्यैव प्रत्यक्त्वमतः स्वाविद्यया प्रत्यक्त्वस्यैव व्यावृत्तिर्न पूर्णत्व-
स्येत्याह—पूर्णानन्दैकरूपेणेति । पूर्णानन्दैकमभिन्नं रूपं यस्य
स तथोक्तः प्रत्यग्बोध एव प्रत्यग्व्यावृत्तौ पूर्णानन्देनावतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं स्वकीयग्रन्थस्य तत्त्वमर्थयोरेकत्वलक्षणो वाक्यार्थो निर्णीतः ।
इदानीं तत्त्वमस्यादिवाक्यं कथं प्रवर्तत इत्याशङ्क्यैवमस्मदुक्तप्रका-
रेण वर्तत इत्याह—

तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने ।

लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थौ द्वायुपादाय प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

तत्त्वमस्येति । तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि तदर्थप्रतिपादने तादात्म्यप्र-
तिपादनार्थं लक्ष्यौ लक्षणविषयौ द्वौ तत्त्वंपदार्थावद्वयानन्दप्रत्यग्बो-
धावुपादायैक्ययोगत्वेन स्वीकृत्य प्रवर्तते । उभयोरेकत्वलक्षणवाक्यार्थं
प्रतिपादयति लक्ष्यावुपादायेति । अनेन परोक्षत्वप्रत्यक्त्वविशिष्टवाक्या-
र्थानिर्हो वाच्यार्थौ त्यक्त्वेत्यर्थाल्लभ्यते ॥ ४२ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यं वाच्यार्थपरित्यागेन प्रवर्तमानं प्रत्यग्बोधो य
आभातीत्यादिश्लोकेन स्फुटीकृतमित्याह—

हित्वा द्वौ शबलौ वाच्यौ वाक्यं वाक्यार्थबोधने ।

यथा प्रवर्ततेऽस्माभिस्तथा व्याख्यातमादरात् ॥ ४३ ॥

हित्वेति । वाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यं शबलौ विशिष्टावत एव वाच्यौ
वाग्विषयौ हित्वा परित्यज्य वाक्यार्थबोधने यथा प्रवर्तते तथाऽस्माभिः
प्रत्यग्बोध इत्यनेन व्याख्यातमित्यर्थः । शबलौ हित्वेत्यनेन लक्ष्यावुपा-
दायेत्यर्थाल्लभ्यते । वाक्यं यथा प्रवर्तते तथाऽस्माभिर्व्याख्यातमित्यनेन
व्याख्यानव्याख्येययोरेकस्वरूपत्वेनान्योन्यविरोधाभावादस्मत्प्रणीतो ग्र-

न्थो विद्वद्भिर्नोपेक्षणीय इत्यर्थादुक्तं भवति । आदरादेव व्याकृत एतच्छ्रोतॄणां मुमुक्षूणां निःसंशयस्वरूपसाक्षात्कारो भविष्यतीति तात्पर्यं नतु विजिगीषुत्वेन ॥ ४३ ॥

एवं वाच्यार्थं परित्यज्य लक्ष्योपादानेन वाक्यं प्रवर्तत इत्युक्तमिदमनुपपन्नं शब्दस्य वाच्यार्थ एव मुख्यार्थः । वाक्यस्य पदयोर्मुख्यार्थपरिग्रहे विरोधे सति लक्ष्यार्थोपादानं युक्तं तत्र को विरोध इत्याकाङ्क्षायां विरोधं दर्शयित्वा लक्षणावृत्तिं वक्तुं तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थं संक्षेपतो दर्शयति—

आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ।

अन्तःकरणसंभिन्नबोधः स त्वंपदाभिधः ॥ ४४ ॥

आलम्बनतयेति । योऽन्तःकरणसंभिन्नो बोधोऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोरालम्बनतया भाति स त्वंपदाभिध इत्यन्वयः । आलम्बनतया विषयतयाऽन्तःकरणसंभिन्नबोधोऽन्तःकरणेनावच्छिन्नबोधस्त्वंपदेनाभिधीयते त्वंपदाभिधः । त्वंपदवाच्यो जीव इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एतेनान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन त्वंपदवाच्यत्वेन च प्रयुक्तं सद्वितीयत्वं चोक्तं परोक्षत्वपूर्णत्वप्रदर्शनार्थं तत्पदवाच्यार्थमाह—

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।

पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ४५ ॥

मायोपाधिरिति । मायोपाधिर्यत्नाश्रयाह्वर्षणवत्समष्ट्यज्ञानाश्रयत्वेन मायोपहिताविद्याकल्पितजीवागोचरत्वेनाऽऽवृताद्भूत्यानन्द इति यावत् । अतो जगद्योनिर्जगद्विक्षेपाधिष्ठानं विशेषांशावृत्तियुक्तस्य रज्ज्वादेः सर्पादिभ्रमाधिष्ठानत्वदर्शनात् । सर्वज्ञत्वादिलक्षण इति । अत एव निमित्तकारणं स एवेतीत्युक्तं “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” (मुण्ड० १ । १ । ९) इति श्रुतेः । पारोक्ष्यशबल आवृतत्वाज्जीवापेक्षया परोक्षविशिष्टः सत्याद्यात्मकोऽपरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूप एवमुक्तलक्षणो यः स तत्पदाभिधस्तत्पदवाच्य ईश्वर इत्यर्थः । मायोपहितत्वादस्य परोक्षता सर्वजगदधिष्ठानत्वेन पूर्णता ॥ ४५ ॥

एवं वाच्यार्थावभिधाय तयोरभेदप्रतिपादने विरोधं दर्शयन्लक्षणावृत्तिमाह—

प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता ।

विरुध्यते यतस्तस्माल्लक्षणा संप्रवर्तते ॥ ४६ ॥

प्रत्यगिति । वाच्ययोरेवाभेदे प्रतिपाद्यमान एकस्यैव प्रत्यक्त्वं परो-
क्षत्वं द्वितीयत्वं पूर्णत्वं च विरुध्यत इति यतोऽतो लक्षणा प्रवर्तत
इत्यन्वयः । विरुध्यत इत्यत्र मायोपाधिकत्वकार्योपाधिकत्वकिञ्चि-
ज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

अस्मिन्वाक्ये इयं लक्षणा संभवतीति वक्तुं लक्षणासामान्यल-
क्षणमाह—

मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे ।

मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ॥ ४७ ॥

मानान्तरेति । मुख्यार्थस्य वाच्यार्थस्यापरिग्रहे प्रत्यक्षादिप्रमाणवि-
रोधे सति मुख्यार्थेनाविनाभूतेऽर्थान्तरे प्रतीतिर्लक्षणोच्यते । अत्र
प्रतीतिर्हेतुमूतशब्दप्रवृत्तिरर्थाल्लभ्यते । सा च त्रिविधा । जहल्लक्षणाऽज-
ल्लक्षणा जहवजहल्लक्षणा चेति । तासु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यस्मि-
न्वाक्ये ' गङ्गायां घोषवासानुपपत्तेर्गङ्गाशब्दस्य मुख्यार्थं प्रवाहं परि-
त्यज्य तद्विनाभूतेऽर्थान्तरे तीरे वर्तमानता जहल्लक्षणा । एवं मनो
ब्रह्मेत्यस्मिन्वाक्ये दृश्यत्वेनाचेतनस्य मनसश्चैतन्यैकरसब्रह्मत्वानुपपत्ते-
र्मनःशब्दस्य मुख्यार्थं धीवृत्तिमात्रं परित्यज्य तत्साक्षिचैतन्येऽर्थान्तरे
वर्तमानता जहल्लक्षणा । श्वेतो धावतीत्यत्र श्वेतगुणमात्रस्य धावनानु-
पपत्तेः श्वेतशब्दमुख्यार्थं श्वेतगुणमपरित्यज्य तदाश्रयभूतेऽर्थान्तरं
श्वेतोऽश्वो धावतीति श्वेतशब्दस्य वर्तमानताऽजहल्लक्षणा । एवं " सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " [तैत्ति० २ । १ । १] इति । " आनन्दो ब्रह्म " [तै० ३ । ६ । १] इत्युक्ते लोके ज्ञानानन्दादीनां धर्मत्वेन प्रसिद्धत्वा-
त्तेषां ब्रह्मत्वानुपपत्तौ सविषयज्ञानादीनां गुणत्वेन ब्रह्मत्वानुपपत्ता-
वपि निर्विषयज्ञानानन्दादेरात्मरूपत्वेन गुणत्वाभावात्सत्यज्ञानानन्दादि-
शब्दस्य मुख्यार्थमपरित्यज्य तत्स्वरूपत्वेऽपि तदाश्रयवत्प्रतीयमाने ब्रह्मव-
स्तुनि सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं वस्तु ब्रह्मेति । तत्र सत्यज्ञानानन्दादिशब्दस्य
वर्तमानताऽजहल्लक्षणा । सोऽयं देवदत्त इत्युक्ते तत्कालतद्देशविशिष्टस्य

देवदत्तस्यैतत्कालैतद्देशविशिष्टस्य देवदत्तस्य चोभयोरैकत्वानुपपत्तौ तद्देशतत्कालैतद्देशतत्कालविशिष्टमेकमंशं त्यक्त्वोभयत्रानुगतदेवदत्तमात्रांशो शब्दस्य वर्तमानता भागलक्षणा सैव जहदजहल्लक्षणोच्यते ॥४७॥

एवं सति तत्त्वमस्यादिवाक्येषु का लक्षणेत्यत आह—

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।

सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥ ४८ ॥

तत्त्वमस्येति । सोऽयं देवदत्त इत्यस्मिन्वाक्ये सोऽयंशब्दयोर्मुख्यार्थपरिग्रहे तद्देशतत्कालविशिष्टस्यैतद्देशैतत्कालविशिष्टत्वाभावामुख्यार्थयोरैकत्वासंभवेऽपि सोऽयंपदे उभयत्र वैशिष्ट्यांशं त्यक्त्वा यथा देवदत्तमात्रे प्रवर्तते । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थपरिग्रहे परोक्षस्य प्रत्यक्त्वाभावादपरिच्छिन्नत्वेन पूर्णस्य द्वितीयत्वाभावाच्च वाक्यार्थयोरैकत्वासंभवे सति तत्त्वंपदे उभयत्र परोक्षत्वादिसद्वितीयत्वादिवैशिष्ट्यांशं त्यक्त्वा क्रमात्पूर्णानन्दे प्रत्यक्बोधे च प्रवर्तते । ननु तथाऽपि पूर्णानन्दप्रत्यग्बोधयोः कथं तादात्म्यमिति चेदसीतिपदेन प्रत्यग्बोधस्यैव ब्रह्मरूपत्वेन पूर्णानन्दैकत्वे कथिते सति वक्ष्यमाणोपायेन पूर्णानन्दत्वे प्राप्ते प्रत्यग्बोधवृत्तिः स्यात् । बोधस्यैवाऽऽनन्दरूपत्वं पूर्वमेवोक्तं प्रत्यग्बोधो य आमातीत्यस्य व्याख्यानावसरे । एवं तत्त्वंपदयोर्भागलक्षणयैव तादात्म्यं स्वीकर्तव्यं न लक्षणान्तरेण तयोरत्रासंभवात् । केचिन्मायामोहितधियः प्रकारान्तरेण वाक्यार्थं कल्पयन्ति । कथमितिचेत्त्वं तदसि तदंशोऽसि तद्विकारोऽसीति वा तस्मिन्नुपमि न योग्यम् । कथमितिचेत्त्वं तत्त्वमसिवाक्ये परस्यांशो जीव इति विकार इति वा नोच्यते “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” [तैत्ति० २ । ६ । १] इत्यादि “ अनेन जीवेन ” [छा० ६ । ३ । २] इत्यादिश्रुत्या स्वमायासृष्टजगति परमात्मन एव जीवरूपेणावस्थितत्वात् । यथा घटाकाशो महाकाशस्यांशो वा विकारो वान भवत्येवमात्मनो निरवयवत्वेन निरंशत्वान्नोभयम् “ आदित्यो यूषो यजमानः प्रस्तर ” इतिवत्प्रशंसापरं न भवति यूषादेरादित्यस्वरूपसंभवात्प्रशंसापरत्वमत्र तु लक्ष्यार्थयोरत्यन्तैक्ये विरोधाभावान्नार्थवादता । अग्निर्माणवक इत्यादिवन्न गौणार्थप्रतिपादकमात्मनो निर्गुणत्वात् । नापि तत्त्वतोऽस्य परमात्मनः कार्यत्व-

प्रतिपादकं वाक्यं मृद्घटः, बीजं वृक्ष इतिवदात्मनोऽनादित्वेन जन्माद्यभावात्तत्कार्यत्वानुपपत्तेः । नापि वाक्यं जातिव्यक्तिप्रतिपादकं दीर्घोऽश्वो ह्रस्वोऽश्वः स्थूलो मनुष्यः कृशो मनुष्य इतिवदात्मन एकत्वेन व्यक्तिभेदाभावात् । नच नीलोत्पलं शुक्लः पट इत्यादिवाक्यवद्गुणगुण्यात्मकत्वप्रतिपादकं निर्गुणत्वादात्मनः । नापि वैशिष्ट्यप्रतिपादकमात्मस्वरूपनिर्विकल्पकज्ञानैकरसत्वाद्द्वैशिष्ट्यानुपपत्तेः । नाप्युपासनापरं वाक्यं “ वाचं धेनुमुपासीत [बृह० ५।८।१] ” “ आदित्यो ब्रह्मेत्युपासीत ” [भै३पु० ६।१५] इत्यादिवाक्यवदत्यन्तैक्यज्ञानार्थमेव तत्त्वमसीति नवकृत्व उपदिष्टत्वात् । एतज्ज्ञानशेषत्वात्सर्वोपासनाया एतत्सर्वं वैशिष्ट्यनिराकरणेनैव निराकृतप्रायं तथाऽपि स्पष्टार्थमनूद्य निरस्तम् । एवमात्मभेदाभावात्तदैक्यमेव वाक्यार्थं इति सिद्धम् । अतः सर्वेषां वेदान्तानां यथासंभवं लक्षणावृत्त्यैव ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वम् । केषांचिद्यावृत्त्या स्वरूपपर्यवसानम् । न गुणवृत्त्याऽऽत्मनो निर्गुणत्वात् । नापि मुख्यवृत्त्या स्वरूपप्रतिपादकत्वम् “ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ” [तै० २।४।१] इति वाच्यत्वनिषेधात् । ननु तर्हि “ ब्रह्मैक्यविषयां वाचं वदेत्संततमास्तिकः ” “ अन्या वाचो विमुञ्चथ ” [मुण्ड० २।२।५] इत्यत्र ब्रह्मणो वाग्विषयत्वं कथं श्रूयत इति चेन्न । मुख्यवृत्तिगुणवृत्तिविषयत्वाभावेऽपि लक्षणावृत्तिविषयत्वमात्रपरत्वात् । अतो “ मनो ब्रह्म ” [छा० ३।१८।१] इत्यादि सदृशानां वाक्यानां जहल्लक्षणया वृत्तिः । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म [तै० २।१।१ इत्यादि सदृशानां वाक्यानामजहल्लक्षणया वृत्तिः । “ तत्त्वमसि ” [छा० ६।८।७] इत्यादिवाक्यानां जहदजहल्लक्षणा वृत्तिः । “ अस्थूलमनण्वह्रस्वम् ” [बृह० ३।८।८] इत्यादिसदृशानामतन्निरसनद्वारा प्रवृत्तिः । कर्मकाण्डोपासनाकाण्डयोर्ब्रह्मज्ञानार्थमन्तःकरणशुद्धिहेतुभूतशुद्ध्याऽनुष्ठानप्रतिपादकत्वेन ब्रह्मपरत्वं “ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ” [म० गी० ४।३३] इति स्मृतेः । एवं यथासंभवं योजनीयम् । न यत्र कुत्रापि मुख्यतो गुणतो वा वृत्तिर्ब्रह्मणः सर्वविषयत्वादिति सर्वमवदातं शोधितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पूर्वं पूर्णानन्दैकरूपेणेत्यनेन जीवस्थैव ब्रह्मरूपत्वं वाक्यार्थं प्रतिपाद्यतं प्रतिपादितमर्थं “ तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने ” इत्या-

दिभिस्त्रिभिर्ग्रन्थैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याप्ययमेवार्थ इति स्पष्टीकृत्य तद्-
परोक्षदाढ्याय चोपायमाह—

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढी भवेत् ।

शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ ४९ ॥

अहमिति । अहं ब्रह्मेति स्वस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानं यावद्यस्मिन्काले-
निःशेषासंभावनाविपरीतमावनाराहित्यं यथा भवति तथा दृढी भवेत्त-
द्दाढ्यस्य दुर्लभत्वसूचनार्थं प्रयोगः । तावत्कालपर्यन्तं शमादिसाधनयुक्तः
सन् “ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ” [ब०सू०४।१।१] इत्यधिकरणन्यायेन
पुनःपुनर्मनननिदिध्यासनाभ्यासं कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मापरोक्षज्ञानदाढ्याय
शमादिसाधनानुष्ठानेन सहासकृच्छ्रवणाभ्यासस्य विधानादुक्तसाधना-
नुष्ठानपुरःसरं द्वित्रिवारं श्रवणादिकरणस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानहेतुत्वमर्था-
दुक्तं भवति । एवं द्वित्रिवारं श्रवणादिनाऽपरोक्षज्ञाने समुत्पन्नेऽप्यति-
दाढ्याभावाद्बहुकालरूपितसंसारवासनालेशेन पुनःपुनश्चित्तविक्षेपसंम-
वाद्दष्टाङ्गयोगसद्भासनाभ्यासाभावाद्धेतोर्भनोवासनाया निःशेषनाशा-
भावाच्च ज्ञानदाढ्याय मनोवासनाया निःशेषनाशाय च बहुकृत्वः
श्रवणाद्यभ्यासमष्टाङ्गयोगसद्भासनाभ्यासं च कुर्यादित्युक्तं भवति । एवं
कृते विदेहमुक्तता स्यात् । अन्यथा शमादियुक्तस्य द्वित्रिवारं श्रवणा-
दिजनितापरोक्षज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तता न स्यात् ।

“ इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ”

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येषमित्यत्रापरोक्षज्ञानेनाब्रह्मत्वनिवृत्तेः प्रति-
पादितत्वात् । इदमेव शङ्कोत्तरत्वेन समर्थयते । ननु ब्रह्मापरोक्षज्ञान-
नार्थं शमादिसाधनयुक्तस्य श्रवणादिकरणं युक्तं ततः परं किं प्रयोजन-
मिति चेन्न “ अहं ब्रह्म ” इत्यपरोक्षज्ञाने समुत्पन्नेऽपि संसारवासनाया
निःशेषं नाशो न स्यादपरोक्षज्ञानिनोऽपि संसारवासनानिवृत्तेः क्वचि-
द्दृष्टत्वात् ।

“ संसारवासनादाढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ।

वासनातानवं राम मोक्ष इत्यभिधीयते ”

इति वाशिष्ठे निर्वासनस्यैव विदेहमुक्त्यभिधानात् । तस्माज्ज्ञानदा-

द्वर्थाय निर्वासनत्वासिद्धये चासकृच्छ्रवणाभ्यासः कर्तव्यः । ननु एतावता वासनालेशेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य रागद्वेषात्मकः संसारवासनासद्भावो नोपपद्यत इति चेन्न । अतिदाढर्यहीनस्य कोमलकण्ठकस्य दाढर्यात्पूर्वं यथा सम्यक्चोदनकार्यक्षमता नास्ति ब्रह्मापरोक्षज्ञानदाढर्याद्वर्वाचीनकाले निरस्ताशेषसंसारनिदानत्वासंभवाज्जीवन्मुक्तस्यापि दशामेदेन संसारवासनासंभवोपपत्तेः ।

“ रागद्वेषमयाहीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदच्छः स्यात्स जीवन्मुक्त उच्यते । वाशिष्ठे जीवन्मुक्तस्य संसारवासनासद्भावदर्शनाच्च । किंच विदेहमुक्तिसमये जीवन्मुक्तस्य वीतिहव्यस्य वचनम्—

“ राग नीरागतां गच्छ द्वेष निःशेषतां व्रज ।
भवद्भ्यां सुचिरं कालमिह प्रक्रीडितं मया ”

इत्यतो ज्ञानदाढर्याय निःशेषसंसारवासनानिवृत्त्यर्थं च वेदान्तमहावाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासमष्टाङ्गयोगसद्वासनाभ्यासं च बोधदाढर्यपर्यन्तं पुनः पुनः कुर्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इदानीं ब्रह्मापरोक्षज्ञानदाढर्यायोपायान्तरमाह—

श्रुत्याऽऽचार्यप्रसादेन दृढो बोधो यदा भवेत् ।

निरस्ताशेषसंसारनिदानः पुरुषस्तदा ॥ ५० ॥

श्रुत्येति । श्रुत्या गुरूपदिष्टवाक्यश्रवणादिनाऽऽचार्यप्रसादेन प्रणिपातादिसंपादिताचार्यप्रसादेन च यदा बोधो दृढो भवेत्तत्कालपर्यन्तं गुरुक्तमहावाक्यश्रवणादिकं गुरुप्रसादं च संपादयेदित्यर्थः । तेषां चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः । [म० गी० १३ । २५] इति स्मृतेर्वेदान्तमहावाक्यश्रवणादिनैव मृत्योरतिक्रमणश्रवणाद्यमर्थोऽवगम्यते । तर्हि वेदान्तवाक्यश्रवणाद्यभ्यासाद्वा गुरूपदिष्टमहावाक्यश्रवणाभ्यासाद्वाऽपरोक्षज्ञानदाढर्ये सति तदा पुरुषः कथंभूतः स्यादित्याकाङ्क्षायामतिदृढकण्ठकन्यायेन दृढापरोक्षज्ञानस्य संसारवासनया सह निःशेषज्ञानतत्कार्यनिवर्तकसामर्थ्ये सति तदा पुरुषो निरस्ताखिलोपाधिर्भवतीत्याह—निरस्ताशेषेति । कर्मणोऽपि संसारकारणत्वात् । तत्किं निदानशब्देनोच्यते तथाऽसति अज्ञाननिरासमन्तरेण कथं तत्कार्यस्य कर्मणो निरासः स्यादिति निदानशब्देनानादिकारणमवि-

द्योच्यते । तस्याः संसारनिदानत्वं संसारादिकारणत्वं संसारकारणक-
र्मणः कारणत्वमात्रमिति वाच्यम् । संसारस्य निदानं संसारनिदानमशेषं
च तत्संसारनिदानं चाशेषसंसारनिदानं निरस्तमशेषसंसारनिदानं सपरि-
करमज्ञानं येन स तथोक्तः ॥ ५० ॥

इदानीं निरस्ताशेषसंसारनिदानत्वे सति किं स्यादित्याकाङ्क्षायां
तस्य विदेहमुक्तिरित्युच्यते—

विशीर्णकार्यकरणो भूतसूक्ष्मैरनावृतः ।

विमुक्तकर्मनिगडः सद्य एव विमुच्यते ॥ ५१ ॥

विशीर्णेति । विशीर्णकार्यकरणः कार्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि
विशीर्णानि शिथिलीभूतानि कार्यकरणानि यस्य स तथोक्तः । ननु
देहेन्द्रियादौ विद्यमाने तस्य विशीर्णत्वं कथमिति चेत्तस्यापरिच्छिन्नब्र-
ह्माकारभावनया देहेन्द्रियादिपरिच्छिन्नत्वाभावान्मुक्तदृष्ट्या विशी-
र्णत्वमत एव भूतसूक्ष्मैरनावृतः शब्दादिभिरनावृत इन्द्रियाविशीर्णत्वा-
द्विषयसंनिधावप्यविकृतचित्त इत्यर्थः । अत एव विमुक्तकर्मनिगड
इति विशेषणम् । संचितप्रारब्धागामिरूपं निगडं यस्य स तथोक्तः ।
अतः सद्य एव विमुच्यते तदेव निरस्ताशेषसंसारनिदानत्वसमय एव
विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः । कथं देहे स्थिते विदेहमुक्तिः स्यादिति न
शङ्कनीयं लोकदृष्ट्या देहे सत्यपि निरस्ताशेषाज्ञानस्याज्ञानपरिकल्पि-
तदेहाभावाद्धिमुक्तिरेव भवति । अत्र श्रुतिः—“ अशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ” [छा० ८ । १२ । १] इति । नन्वेवं सति
प्रवर्तकाभावाच्छरीरं कथं प्रवर्तत इति चेद्यत्र कापि चिन्तायुक्तस्य
हस्तादिकं स्वतो यथा स्वकार्ये प्रवर्तते तथा वासनाधीनं चक्षुरादीन्द्रियं
स्वतः प्रवर्तत एवं पथिगततृणादौ चक्षुरादिर्न रागतः पतति । मुक्तदेह-
श्चापि पूर्ववद्भोजनादौ प्रवर्तते । यथाऽध्वग्नं पथा प्राप्तगिरिनदीविपि-
नादिकं विलोक्यते तद्वन्मुक्तदेहनापि भोजनादिकमनुभूयतेऽतः पूर्व-
संस्कारवशात्कुलालचक्रन्यायेन ऋषमजडमरतादिदेहवत्पुरावत्प्रवर्तत
एवेति वेदितव्यम् । तस्य लोकदृष्ट्यैव शरीरपतनं तत्समये । श्रुतिः—
“ तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी बलमीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं
शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ” [बृ० ४ । ४ । ७]

इति । एवं ब्रह्मापरोक्षज्ञानदार्ढ्यान्निरस्ताशेषाज्ञानस्य पुरुषस्य वासना-
लेशेन सहाज्ञानतत्कार्यसर्वकर्मक्षये विदेहमुक्तिरुक्ता । एवंभूतस्यापि
लोकदृष्ट्या देहावस्थानमात्रेण जीवन्मुक्तत्वाङ्गीकारे ब्रह्मादीनामप्यन्य-
दृष्ट्या देहसंभवाज्जीवन्मुक्तत्वमेव स्यात् । तच्चानिष्टं तेषामप्यपरिच्छिन्न-
ब्रह्मस्वरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ ५१ ॥

एवं विदेहमुक्तिनिष्ठामुक्त्वेदानीं ब्रह्मापरोक्षज्ञानमात्रात्पुरुषस्य निर-
स्ताशेषाज्ञानत्वासंभवात्संचितकर्मण एव क्षये जीवन्मुक्तिमाह—

प्रारब्धकर्मवेगेण जीवन्मुक्तो यदा भवेत् ।

कंचित्कालमनारब्धकर्मबन्धस्य संक्षये ॥ ५२ ॥

प्रारब्धेति । पुरुषो यदाऽनारब्धकर्मबन्धस्य संक्षये जीवन्मुक्तो भवे-
त्तदाप्रभृति प्रारब्धकर्मवेगेण सह प्रारब्धकर्मफलहेतुभोगहेतुभूतरंगादि-
संसारवासनालेशेन सह कंचित्कालमवातिष्ठत इत्यन्वयः । एतदुक्तं
भवति ब्रह्मापरोक्षज्ञानानारब्धकर्मबन्धस्य संचितकर्मणः क्षये सति
जीवन्मुक्तस्य पुनः शमादिसाधनानुष्ठानेन सह वेदान्तश्रवणमनननिदि-
ध्यासनाभ्यासस्य पौनःपुन्येन कृतत्वाद्बोधदार्ढ्यं सति निरस्ताशेषाज्ञान-
त्वात्प्रारब्धकर्मवासनालेशानुवृत्तेरपि क्षये देहाद्यभिमानाभावात्स तु
विदेहमुक्तो भवति । यस्य त्वज्ञानमात्रमेव स्यात्तस्यापरोक्षज्ञानमात्राद-
नारब्धस्य संक्षये सति बोधदार्ढ्यहेतुभूतश्रवणाद्यभ्यासांकरणाद्बोधदा-
र्ढ्याभावे प्रारब्धकर्मवासनालेशानुवृत्त्या सह कंचित्कालं स तु जीवन्मु-
क्तरूपेणावतिष्ठते । तस्यापि कालान्तरे शमाद्यनुष्ठानेन सह श्रवणाद्य-
भ्यासकारणज्ञानदार्ढ्यं संभवति चेत्प्रारब्धकर्मवासनानिवृत्तिद्वारा देहा-
द्यभिमानाभावाद्बिदेहमुक्तिः संभवति । यदि ज्ञानदार्ढ्यं न स्यात्तर्हि प्रा-
रब्धकर्मवासनाभ्यासनिवृत्त्यभावाद्देहपातपर्यन्तं जीवन्मुक्तरूपेणावतिष्ठते
प्रारब्धं नामेदानीं प्रतीयमानदेहोत्पत्तिनाशादिहेतुभूतं कर्म । अनारब्धं
नाम विष्वग्देहान्तरोत्पादकं संचितं कर्म । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं देहावसान-
समये कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानमन्तरेण क्रियमाणमागामि कर्म । तत्र
प्रारब्धं त्रिविधम् । ऐच्छिकमनैच्छिकं परैच्छिकं चेति । तत्रानैच्छिक-
परैच्छिकयोः स्वकीयप्रयत्नो नास्ति । ऐच्छिके स्वप्रयत्नं कृत्वा स्वाभी-

एतानुमुद्धृते । किं चाऽऽकाशगमनादिसिद्धिजालानि वाञ्छन्ति
चेत्तान्यपि क्रमात्साधयन्ति । तदुक्तम्—

यस्तु वा बालिशोऽल्पोऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।

स तु तत्साधनैर्द्रव्यैस्तानि साधयति क्रमात् ॥

इति वाशिष्ठवचनम् ॥ ५२ ॥

इदानीं संसारवासनानुवृत्तिवशात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानमन्तरेण प्रार-
ब्धकर्मफलभोगानुभवसमये हि क्रियमाणानामागामिकर्मणां बन्धहेतु-
त्वशङ्कामवता (पसा) रयन्प्रारब्धकर्मान्ते विदेहमुक्तिमाह—

निरस्तातिशयानन्दं वैष्णवं परमं पदम् ।

पुनरावृत्तिरहितं तर्कैवल्यं प्रतिपद्यते ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशंकराचार्यकृता वाक्यवृत्तिः
समाप्ता ।

निरस्तेति । वैष्णवं परमं पदं प्रतिपद्यत इत्यन्वयः । विष्णु व्याप्तावि-
त्यस्माद्भ्रातोर्विष्णुशब्द उत्पन्नो विष्णोस्तदिदं वैष्णवम् । अतः सर्वदेश-
कालवस्तुव्यापकत्वादेव परममुत्कृष्टं पद्यत इति पदं स्वरूपमित्यर्थः ।
वैष्णवमित्यनेनाङ्गाङ्गीभावो नाङ्गीकृतः शिलायाः पुत्रिका राहोः शिर-
इतिवत् । विष्णोरेव वैष्णवं पदं सर्वव्याप्तं पदं स्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्त-
इव भवति । कण्ठाभरणस्येव नित्यं प्राप्तस्य स्वरूपस्याविद्ययाऽप्राप्ति-
रिव विद्यया प्राप्तिरिवेत्यर्थः । तत्प्राप्तौ परमपुरुषार्थं ज्ञापयंस्तत्स्वरूप-
मेवाऽऽह—निरस्तातिशयानन्द इति । एतत्पदं पूर्वं व्याख्यातमपरिमिता-
नन्दमित्यर्थः । लोके संयोगानां वियोगानां(?) तत्त्वदर्शनात्तत्प्राप्तौ
कालान्तरे तद्वियोगेन पुनरावृत्तिशङ्कायाम् । “अनावृत्तिः शब्दादना-
वृत्तिः शब्दात्” [ब्रह्मसू० ४।४।२२] इत्यधिकरणन्यायेन पुन-
र्जीवत्वप्राप्तिं वारयति—पुनरावृत्तिरहितमिति । अन्यस्यान्यप्राप्तावेव
वियोगः । अत्र तु “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” [तै०
२।६।१] इति ।

“अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः [म० गी० १०।२०]

परमात्माऽद्वयानन्दः पूर्णः पूर्वं स्वमायया ।

स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशत्जीवरूपतः ॥

तत्त्वमसि [छा० ६।८।७] इत्यादिवचनाज्जीवपरयोर्वस्तुतो भेदा-
मावाद्वियोगो नास्तीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “ यद्भूत्वा न निवर्तन्ते तद्भ्राम
परमं मम ” [म०गी० १५।६] इति । ननु तर्ह्याकाशवत्सर्वगतेन परमेश्वरेण
तद्भिन्नस्य जीवस्य तत्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य साक्षात्प्राप्त्यभावेऽप्युपाधि-
निवृत्त्या तद्भावापत्तिरेव तत्प्राप्तिरित्याह—कैवल्यमिति । उपाधिवि-
निर्मुक्तौ स्वयमखण्डः सच्चिदानन्दरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । अयमाशयः-
अपरोक्षज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिद्वारा संचितकर्मनाशे सति रागादिसंसार-
वासनालेशानुवृत्त्या कर्तृत्वाद्यभिमानमन्तरेण प्रारब्धकर्मफलानुभवस-
मय आभासरूपेण क्रियमाणेनाऽऽगामिकर्मणा सह जीवन्मुक्तस्य
“ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्यपदेशात् । [ब्रह्मसू० ४ ।
१ । १३] इत्यधिकरणन्यायेन कर्तृत्वाद्यभिमानाभावाद्भ्रुगत्या कर्तृ-
त्वाद्यभावाच्च । “ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं-
विदि पापं कर्म न श्लिष्यते ” [छा० ४।१४।३] इत्यादिश्रुत्या
च संश्लेषो न स्यात् । प्रारब्धकर्मवेगस्यापि मुक्तेषोरिव वेगक्षया-
न्निवृत्तिरतः संचितकर्मणो ज्ञानेन नष्टत्वाद्वागामिकर्मणा संबन्धामावा-
त्प्रारब्धकर्मणो भोगेन नष्टत्वात्कारणामावात्कार्याभाव इति न्यायेन
देहान्तरप्राप्त्यभावात्प्रारब्धकर्मभोगान्ते “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्य-
त्रैव समवलीयन्ते ” [नृसि० उ० सू० ५] इत्यादिश्रुत्या तप्ता यस्थ-
जलवन्मुक्तदेहे प्राणानां विलयः स्यात् । अत्र प्राणशब्देन ज्ञानेन्द्रिय-
पञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं लिङ्गश-
रीरात्मकं सर्वं गृह्यते । प्राणादेरुत्क्रमणामावाद्देहान्तरसंभवोऽपि न
स्यात् । अत्र देहे प्राणोऽस्य लीनः स्यात् । जीवस्य शरीरत्वमपि न
स्यात् । यदा मुक्तस्य शरीरं मृतं सत्सद्यः पतति तदोपाधिविनिर्मुक्तघ-
टाकाशमहाकाशवत्परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपो भवतीति । अत्र श्रुतिः—
“ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ” इति [छा०-
६।१४।२] “ मिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ” [मु० २ । २८ ।] “ ज्ञा-
नाग्निः सर्वकर्माणि मस्मसात्कुरुते तथा ” [गी० ४ । ३७]
“ ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ” [गी० ४।३९]
“ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । ” [ईशा० ७]

श्रीमच्छंकराचार्यकृता वाक्यवृत्तिः ।

४५

“ तरति शोकमात्मवित् । ” [छा० ७।१।३] “ ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति ” [मु० ३-२-९] “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” [तै०
त्ति० २।१।५] इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्योऽयमर्थोऽध्यव-
सीयते ॥ ५३ ॥

नमो ब्रह्मविद्भ्यो नमो ब्रह्मविद्भ्यः ।

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता वाक्यवृत्तिः समाप्ता ।

